

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MATERYALİZMİN DİN TASAVVURUNA KARŞI YENİ İLM-İ KELÂMDA DİN SAVUNUSU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Furkan UÇAR

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ANKARA, 2022

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MATERYALİZMİN DİN TASAVVURUNA KARŞI YENİ İLM-İ KELÂMDA DİN SAVUNUSU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Furkan UÇAR

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Tez Danışmanı
Dr. Mehmet Akif CEYHAN

ANKARA, 2022

ONAY SAYFASI

Furkan UÇAR tarafından hazırlanan "Materyalizmin Din Tasavvuruna Karşı Yeni İlm-i Kelâmda Din Savunusu" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

<table>
<tr><th colspan="2">Jüri Üyesi</th><th>Kurumu</th><th>İmza</th></tr>
<tr><td colspan="2">Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Akif CEYHAN</td><td rowspan="2">AYBÜ</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kabul [X]</td><td>Red [ ]</td></tr>
<tr><td colspan="2">Dr. Öğr. Üyesi Abdullah DEMİR</td><td rowspan="2">AYBÜ</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kabul [X]</td><td>Red [ ]</td></tr>
<tr><td colspan="2">Doç. Dr. Mustafa Necati BARIŞ</td><td rowspan="2">Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kabul [X]</td><td>Red [ ]</td></tr>
</table>

Tez Savunma Tarihi: 13/09/2022

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü — Prof. Dr. Yaşar YİĞİT

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim (Tarih 13/09/2022).

Furkan UÇAR

TEŞEKKÜR

Bu teze başlarken beni her anlamda özgür bırakan, bilimsel düşünceyi yasam biçimi olarak algılamamı sağlayan, yüksek lisanstan bu yana her zaman beni destekleyen, takdir ve taltif eden, bir öğrencisi olarak değil meslektaşı olarak gören, bana hep güvenen sayın hocam Dr. Mehmet Akif CEYHAN'a teşekkür gönül borcumdur. Aynı zamanda bu süreç içerisinde bana her daim desteklerini sunan başta eşim ve beni bu günlere yetiştiren annem ile rahmetli babam olmak üzere aileme teşekkür ederim.

ÖZET

Materyalizm, 18. yüzyıldan itibaren özellikle batı coğrafyasında kilisenin de baskıcı tutumuna bir başkaldırı olarak yayılmaya başlayan, maddeyi ve gözle görülen dünyayı esas alarak her şeyin maddeden ibaret olduğunu, maddeden bağımsız fizik ötesi bir alanın, yani metafiziksel öğelerin bulunmadığını, hayatta olup biten her şeyin sadece maddî sebeplerle açıklanabileceğini ifade eden, böylelikle de tabiat üstü bir gücün, yani Tanrı tasavvurunun olmadığını iddia eden bir düşünce sistemidir. İlk adımlarının Antik Yunan düşüncesinde atıldığı görülen materyalizm, İlk Çağdan itibaren atomculuk anlayışını geliştirerek günümüze kadar gelmiştir. Orta Çağ döneminde skolastik anlayışın hâkim olması neticesinde etkinliğini yitiren materyalizm, bu dönem içerisinde kendine tam olarak bir yer edinememiştir. Rönesans ve Reform hareketleri ile bir aydınlanma dönemi yaşayan batı, bilime önem vererek bilimin karşısında gördüğü kilisenin baskısını kırmaya başlamıştır. Esasında Hıristiyan dünyayı hedef alarak çıkmasına rağmen, zaman içerisinde tüm dünyayı etkisi altına almaya başlayan materyalizm düşüncesinden İslâm dünyası da etkilenmiş, dine karşı yıkıcı faaliyetler ve düşünceler içerisinde zamanla yerini almıştır. Ülkemizde ilmî - siyasi alanda meydana gelen durgunluk ve gerilemenin neticesinde batının kaydettiği ilerlemeyi gözlemleme ve özellikle fen bilimlerinde eğitim almaları amacıyla batıya gönderilen öğrencilerin, ülkeye geri dönüşü ile materyalizm ekolü de yurdumuzda hissedilmeye başlanmıştır. Bu akım, özellikle dergi ve tercümeler yolu ile Müslüman coğrafyalarda yayılım göstermiştir. Materyalizmin İslâm dünyasındaki gelişimi sadece ülkemizle kalmamış, Kuzey Afrika ve Hint alt kıtasına da yayılmıştır. Klasik kelâm ilminin metotlarının bu çağda ortaya çıkan felsefî ekollere karşılık verme noktasında yetersiz kaldığını düşünen birçok âlim, kelâm ilminin dönemin sorunlarına yönelik yeniden biçimlenmesi ve düzenlenmesini savunmuştur. Bu düşüncede olan âlimler, sonuç olarak yeni bir kelâm ilmi metodu geliştirmiş ve Yeni İlm-i Kelâm dönemini başlatmışlardır. Bu çalışmada, öncelikle materyalizm düşüncesinin ortaya çıkış süreci, bu düşünce sisteminin temel öğretileri, temsilcileri ve Müslümanlara yönelik etkileri ortaya konulacaktır. Materyalizmin din ve Tanrı düşüncesine yönelik eleştirilerine karşı ülkemizdeki Yeni İlm-i Kelâm dönemi kelâmcılarının materyalizme karşı ortaya koyduğu argümanlar ve materyalizm eleştirileri tespit edilmeye çalışılarak Yeni İlm-i Kelâm döneminin bu konudaki yaklaşımı ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Materyalizm, Yeni İlm-i Kelâm, Metafizik, Tanrı Tasavvuru, Din Tasavvuru, Madde

ABSTRACT

Materialism is a system of thought which has started to spread as a revolt against the opressive attitude of the church especially in the west since 18th century; claiming everything is nothing but matter by basing it on the matter and the world visible to eye, stating that there is not a field beyond matter, i.e metaphysical elements don't exist, and everying occurring in life can be explained through only factual reasons; therefore claiming that there isn't a supernatural force, in other words the thought of God. Materialism, first steps of which are seen to be taken in Ancient Greece thinking, come until today by improving the theory of atomism. Materialism which lost its activity as a consequence of domination of scholastic understanding in the Medieval period, could not get a foothold in that period completely. The west which experienced a period of enlightenment through the renaissance and reform movements, started to break the oppression of the church which it saw against the science, by giving importance to the science. Though materialism essentially emerged by targeting Christian world, Islamic world was also affected by the thought of materialism exercised its influence over the whole world over time, subversive activities and thoughts against the religion were formed in time. School of materialism was started to be felt in our homeland with the return of the students sent to the west with the intention of observing the progress the west had made and their receiving education, as a result of the stagnation and recession in scientific - political field in our country. This trend spreaded to Islamic world especially through especially the magazines and translations. Development of materialism in Islamic world did not remain confined to our country, but spreaded to Northern Africa and Indian subcontinent as well. Many scholars thinking that the methods of the classical science of kalām fell short of responding to the philosophical schools emerged in that age, supported the idea of reform and rearragement of the science of kalām for the problems of the period. Consequently, scholars supporting this idea developed a new method of science of kalām and ushured in an era of New Science of Kalām. In this study, first the process of the emerge of materialism, basic teachings of this system of thought, its representatives and its effects towards Muslims will be presented. By trying to detect arguements and materialism criticisms presented by kalām scholars of the New Science of Kalām period in our country against the materialism and its criticisms for religion and the thought of god, the approach of the New Science of Kalām period to this subject will be presented.

Keywords: Theology, Materialism, New Science of Kalām, Metaphysics, Conception of God, Conception of Religion, Matter

İÇİNDEKİLER

ÖZET i

ABSTRACT ii

İÇİNDEKİLER iii

KISALTMALAR DİZİNİ vi

GİRİŞ 1

METODOLOJİK ÇERÇEVE 1

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi 1

2. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi 2

3. Araştırmanın Kaynakları 2

BİRİNCİ BÖLÜM 4

MATERYALİZMDE DİN TASAVVURU 4

1. Materyalizm Kavramı 4

2. Materyalizmin Tarihi Gelişimi 5

2.1. İlk Çağda Materyalizm 6

2.2. Orta Çağda Materyalizm 10

2.3. Yeni ve Yakın Çağda Materyalizm 14

3. Materyalizm ve Diğer Felsefî Düşüncelerde Tanrının Varlığına Bakış 20

4. Materyalizmin Çeşitleri 23

4.1. Klasik Materyalizm 24

4.2. Diyalektik Materyalizm 25

5. Müslüman Dünyanın Materyalizm İle Tanışması 28

5.1. Müslüman Dünyada Materyalizmin İlk Belirtileri 29

5.2. Türkiye'de Materyalizm 31

5.3. Materyalizme Karşı Olanlar 35

5.4. Diğer İslâm Coğrafyalarında Batı İlişkileri ve Materyalizm 38

İKİNCİ BÖLÜM 42

YENİ İLM-İ KELÂM DÖNEMİ TÜRK KELÂMCILARIN MATERYALİZME KARŞI DİN SAVUNUSU 42

1. Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi (1865-1914) 43

1.1. Bilgi ve Tabiat Algısı Üzerinden Varlık Anlayışı 44

1.2. Madde Anlayışı 46

1.3. Akıl ve Din Anlayışı 50

1.4. İnkâr Anlayışı 52

1.5. Ruh Anlayışı 53

2. Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) 56

2.1. Bilgi ve Varlık Anlayışı 57

2.2. Akıl ve Din Anlayışı 61

2.3. Tabiat Anlayışı 62

2.4. Ruh Anlayışı 63

3. İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946) 65

3.1. Bilgi ve Varlık Anlayışı Üzerinden Materyalizm Eleştirisi 67

3.2. Akıl ve Din Anlayışı 71

3.3. Tabiat Anlayışı 72

3.4. Ruh Anlayışı 72

4. İsmail Fennî Ertuğrul (1855-1946) 74

4.1. Akıl, Bilgi ve Varlık Anlayışı 75

4.2. Madde Anlayışı 76

4.3. Din Anlayışı 77

4.4. Tabiat Anlayışı 78

4.5. Ruh Anlayışı 79

5. Abdüllatif Harpûtî (1842-1916) 81

5.1. Bilgi, Akıl ve Din Anlayışı 82

5.2. Madde Anlayışı 83

5.3. Tabiat Anlayışı Üzerinden Varlık Algısı 84

5.4. Ruh Anlayışı 85

SONUÇ... 96

KAYNAKLAR.. 100

KISALTMALAR DİZİNİ

akt.	: Aktaran
b.	: bin (oğul)
b.y.	: Basım Yeri Yok
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
MÖ	: Milâttan önce
MS	: Milâttan sonra
nşr.	: Neşreden
öl.	: Ölüm Tarihi
sad.	: Sadeleştiren
trans.	: Translator
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzerleri
vd.	: ve diğerleri
y.y.	: Yayıncı Yok
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

METODOLOJİK ÇERÇEVE

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Bu çalışmada *materyalizm* kavramı, çeşitleri ve tarihsel gelişimi anlatılacak olup, Yeni İlm-i Kelâm dönemi kelâmcılarının materyalizm eleştirileri ortaya konmaya çalışılacaktır. Çalışma materyalizmin İlk Çağ, Orta Çağ, Yeni ve Yakın Çağdaki tarihsel gelişimi ile İslâm dünyasına girişini kapsamaktadır. Aynı zamanda çalışmada Müslüman coğrafyaları etkileme süreci, Yeni İlm-i Kelâm dönemi kelâmcılarının materyalizme karşı yürüttükleri ilmî faaliyetlere yer verilecektir. Böylelikle materyalizmin İslâm coğrafyasına olan etkileri ve bu etkilere yönelik İslâm coğrafyasında özellikle Türkiye'deki Yeni İlm-i Kelâm âlimleri tarafından verilen tepkiler tespit edilmiş olacaktır.

Materyalizm, yayılma gösterdiği İslâm coğrafyalarında özellikle genç kitleleri etkilemektedir. Bu ve benzeri akımların etkisi ile itikâdî konularda Müslüman gençlerin zihinlerinde farklı şüpheler oluşmaktadır. Bazı düşünürlerin materyalizm ile İslâm dini arasında ortak noktalar olduğunu iddia etmeleri, İslâm'ın ihtiva ettiği ana konuları asıl kapsamından koparmaktadır. Bu durum Müslümanlar arasında çarpık bir din anlayışının oluşmasına sebebiyet vermektedir. Nihayetinde kelâm ilminin gayelerinden biri olan zamanın oluşumlarına karşı İslâm dinini savunma görevine yönelik olarak bu çalışmamızdan maksadımız, özelde materyalizm olmak üzere ortaya çıkan inkârcı anlayışlar üzerinden İslâm dininin yozlaşmasını engellemeye yönelik çalışmalara katkı sunmak ve geleceğin inşâsında önemli bir görev üstlenecek olan Müslüman nesli her türlü imânî ve itikâdî şüphelerden kurtarabilmek amacıyla gayret ortaya koymaktır.

2. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Araştırmanın temel amacı, materyalizmin tarihsel gelişimi ve zihinlerde bıraktığı din tasavvuru ile bu tasavvura karşı İslâm düşüncesi tarafından geliştirilen kelâmî savunuyu tespit etmektir. Madde ile ruh arasında herhangi bir ayrım yapmadan maddeyi tek gerçeklik kabul eden materyalizm, indirgemeci bir dünya anlayışı sunmaktadır. Bu indirgemeci anlayış, metafiziği reddetmektedir. Bu anlayışın metafiziği reddetmesi ve maddeye tek gerçeklik olarak bakması gibi görüşleri ortaya konularak materyalizmin din tasavvuru daha kolay anlaşılacaktır. Din, Tanrı, melek, nübüvvet, ahiret gibi dinî inançları bir yanılgı, bir yanılsama olarak kabul eden bu anlayışa karşılık, getirilecek cevap ve açıklamaları İslâm kelâmcılarının eleştirilerinde göreceğiz. Böylelikle çalışmamız materyalizm özelinde dinin kaynağı noktasında dinin ilâhî kökenli olup olmadığı, bilgi kapsamında tanrısal bilginin bilgi kaynağı kabul edilip edilmediği ve ontolojik anlamda da tabiatın işleyişinde tanrının dâhil olup olmadığı sorunsalını tartışmaktadır. Çalışmamızdaki konumuz ise bu temel bakış açıları üzerinden ele alınacaktır.

Çalışmada, Temel İslâm Bilimlerinin ve özelde kelâm ilminin alana özgü metotları kullanılacaktır. Aynı zamanda Felsefe Biliminden de faydalanılacaktır. Bu kapsamda materyalist anlayışın getirdiği dünya görüşü belirlenerek Yeni İlm-i Kelâm'ın ülkemizdeki önemli temsilcileri olan İzmirli İsmail Hakkı (öl. 1946), Ömer Nasuhi Bilmen (öl. 1971), Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi (öl. 1914), İsmail Fennî Ertuğrul (öl. 1946) ve Abdüllatif Harpûtî (öl. 1916) gibi düşünürlerin, eserlerinde yer verdikleri ölçüde materyalist anlayışa karşı eleştirileri ele alınacaktır. Adı geçen kelâmcıların yanı sıra dönemin fikir adamları tarafından materyalizme getirilen eleştirileri de çalışmamıza destek sağlayacaktır.

Çalışmanın nihayetinde ulaşılan sonuçlar, tasvir metodu ile objektif bir şekilde yansıtılmaya çalışılacaktır. Ulaşılan sonuçlar kaleme alınırken Arapça özel isimler ile kelâm terimlerinin yazımında, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin imlâ kurallarına uyulacaktır. Dipnot ve kaynakça oluşturulurken ise İSNAD Atıf Sistemi kullanılacaktır.

3. Araştırmanın Kaynakları

Araştırmamızın birinci bölümünü oluşturan "Materyalizmde Din Tasavvuru" başlıklı konuda Lucretius'a (öl. MÖ 55) ait *Evrenin Yapısı*, La Mettrie'ye (öl. 1751) ait *İnsan Bir Makine*, Sigmund Freud'a (öl. 1939) ait *Totem ve Tabu*, Friedrich Engels'e (öl. 1895) ait

Doğanın Diyalektiği, Louis Büchner'e (öl. 1899) ait *Madde ve Kuvvet*, Thomas Hobbes'e (öl. 1679) ait *Leviathan: Or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth, Ecclesiasticall and Civil* ve Strauss'a (öl. 1874) ait *Der Alte und Der Neue Glaube* gibi eserlerle materyalist isimlerin birincil kaynaklarına müracaat edilmiştir. Bu hususta birincil kaynaklarda Almanca yazılmış olan eserlerde danışman hocam Doç. Dr. Mehmet Akif Ceyhan'a çeviri desteği için teşekkür ederim. Aynı zamanda Friedrich Albert Lange'ye (öl. 1875) ait olan *Materyalizmin Tarihi ve Günümüz Anlamının Eleştirisi*, Alfred Weber'e (öl. 1958) ait *Felsefe Tarihi* ve Ahmet Cevizci'ye (öl. 2014) ait *Felsefe Tarihi* gibi ikincil kaynaklar da araştırmamızda önemli ölçüde yer almıştır.

Araştırmamızın ikinci bölümünü teşkil eden "Yeni İlm-i Kelâm Dönemi Türk Kelâmcıların Materyalizme Karşı Din Savunusu" başlıklı konuda yer alan kelâmcıların birincil kaynaklarına müracaat edilmiştir. Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'ye ait olan *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahûd Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfr*, *Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz? Dârül- Fûnun Efendilerine Tahrîrî Konferans*, *Huzûr-ı Aklû Fende Mâddiyyun Meslek-i Dalâleti, Tarih-i İslâm*, *İlm-i Ahvâli'r-Ruh* adlı eserleri, Ömer Nasuhi Bilmen'e ait olan *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri* ve *Mülehhas İlmi Tevhid Akaidi İslamiyye* adlı eserleri, İzmirli İsmail Hakkı'ya ait olan *Yeni İlm-i Kelâm, Mülahhas İlm-i Tevhid, Muhtasar Felsefe-i Ûlâ* ve *Muhassalü'l Kelâm ve'l-Hikme* adlı eserleri, İsmail Fennî Ertuğrul'a ait olan *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, *Küçük Kitapta Büyük Mevzûlar* ve *Kitâb-ı İzâle-i Şukûk* adlı eserleri ile Abdüllatif Harpûtî'nin, *Tenḳīḥu'l-kelâm fî ʿaḳāʾidi ehli'l-İslâm, Tekmile-i Tenkīhu'l-kelâm* ve *Târîh-i İlm-i Kelâm* adlı eserleri araştırmamıza kaynaklık teşkil etmiştir. Adı geçen eserlerin çeviriler ve sadeleştirmelerinin matbu bir şekilde basımı mevcuttur. Bu noktada eserlerin asılları ile çeviri ve sadeleştirmeleri karşılaştırılabilir.

Araştırmamız içerisinde çalışmamıza destek olması amacıyla materyalizm savunması yapan, materyalizme karşı eleştiriler getiren ve tarafsız bir şekilde materyalizmi açıklayan birçok ikincil kaynaktan da istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MATERYALİZMDE DİN TASAVVURU

1. Materyalizm Kavramı

Materyalizm kavramı Latince *materia* kelimesinden türemiştir.[1] İngilizcede *materialism*[2], Fransızcada *matérialisme*[3] ve Almancada *materialismus*[4] olarak ifade edilen materyalizm kavramı dilimizde "maddecilik" olarak geçerken[5] aynı zamanda "özdekçilik"[6] olarak da kullanılmaktadır. Dış dünyaya nesnel bir varlık anlayışı ile bakan ve önceliğini özdeğe yani maddeye veren felsefî akımdır.[7]

Materyalizm kavramı ruhsal ve tinsel anlamda her türlü gerçekliğin maddeden ibaret olduğunu belirten ve maddeden başka hiçbir tözün gerçekliğini kabul etmeyen bir dünya görüşüdür. Ahlâksal açıdan ise sadece yararlı ve haz verici şeylere ulaşmaya çaba gösterilmesi gerektiğini ifade eden ve maddesel değerler dışında başka değerler kabul etmeyen bir anlayışa sahiptir.[8]

Materyalizmde varlık anlayışı yalnızca madde üzerinedir. Bu yüzden zihin veya ruha ya ikinci dereceden bir gerçeklik anlamı yükler ya da bu gerçekliği kabul etmez. Evrende var olan her şeyin maddenin değişimi sonucu meydana geldiğini belirten materyalizme göre madde özelliği bulunan her şey fiziksel özelliklerine göre tanımlanmalıdır. Bu tanımlamanın sonucu ise varlığı sadece doğa ile veya doğanın içinde anlamlandırmaktır. Doğanın dışında veya doğanın üstünde, doğadan başka bir varlık anlayışı materyalizme göre kabul

---

1 Aydın Topaloğlu, "Materyalizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Ekim 2021).
2 Dagobert David Runes, *The Dictionary of Philosophy* (New York: Philosophical Library, ts.), "Materialism", 189.
3 Académie Française, *Dictionnaire De L'Académie Française* (Paris: Firmin Didot Frères, 1835), "Matérialisme", 2/177.
4 Georg Samuel Albert Mellin *Encyclopadisches Wörterbuch der Kritischen Philosophie* (Jena und Leibzig: Friedrich Frommann, 1801), , "Materialismus", 4/73.
5 Mehmet Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 11.
6 Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975), "Özdekçilik", 135.
7 Orhan Hançerlioğlu, "Özdekçilik", *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar* (İstanbul: Remzi Kitabevi, ts.), 5/59.
8 Akarsu, "Özdekçilik", 135-136.

görmemektedir. Bu anlayış üzerine materyalizm, dini ve Tanrı’yı tinsel varlıklar olarak anlamlandırarak reddetmektedir.[9]

Materyalizmde ilk aşama Tanrı’nın varlığını ve onun aşkın olduğu fikrini reddetmektir. İkinci aşama ruha nispet edilen hareket ve özellikleri maddeye indirgemek, üçüncü ve son aşama ise insan ile dünya arasındaki tüm ilişkileri nesnel bir örgü haline getirmektir.[10] Evrende gerçekleşen tüm olayların nedeni de maddenin parçalarının hareketleri ile açıklanmaktadır.[11] Bu açıklama ile materyalizm, *bilimsel materyalizm* olarak nitelendirilmektedir.

Materyalizmin inkâr ekolü olmasının sebebi maddenin atomlardan oluştuğunu iddia etmesi değil, maddeyi asıl ve ilk sebep olarak telakki etmeleri ve bunun neticesinde Allah’ı yok saymalarıdır.[12]

2. Materyalizmin Tarihi Gelişimi

Materyalizm, günümüzde her ne kadar 19 ve 20. yüzyıllarda tüm dünyayı etkisi altına alan ve politik değerler de taşıyan bir ideolojik sistem olarak görülse de bu düşünce sisteminin temelleri daha gerilere gitmektedir. Özellikle felsefî düşüncenin beşiği olarak görülen Antik Yunan döneminde varlık ve evren, *arkhe* kavramı üzerinden araştırılması gereken ana temalar olarak görülmüş ve birçok teoriler ortaya atılmıştır. Demokritos (öl. MÖ 370), Epikuros (öl. MÖ 270) ve Lucretius gibi filozoflar Antik Yunan felsefesinin önemli maddecilerindendir. Bu dönem içerisinde maddede olan etkinlik Orta Çağ ile sönmeye başlamıştır. Hıristiyanlığın Avrupa’da yayılması sonucunda etkinlik alanı maddeden dine geçiş göstermiştir. Müslüman dünyanın Antik Yunan eserleri ile tercüme yoluyla tanışması sonucu İslâm medeniyeti içerisinde de materyalist söylemler ortaya çıkmaya başlamıştır. Medeniyet alanının yanı sıra siyasi alanda da hükümranlığı ele geçiren İslâm dünyası, gerçekleşen fetihler sonucu tercüme ettiği eserleri batı ile yeniden tanıştırmıştır. Skolastik düşüncenin baskısına karşılık bu eserlerin yeniden batı dillerine yapılan tercümeleri

[9] Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), “Maddecilik”, 560.
[10] Jean-Paul Sartre, *Materyalizm ve Devrim*, çev. Emin Türk Eliçin (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998), 9.
[11] Ian Barbour, “Religion in an Age of Science”, *Religion Online* (Erişim 9 Eylül 2022).
[12] Kadir Muhammed, “Filibeli Ahmed Hilmi’nin Hayatı, Eserleri ve Düşüncesi”, *Sofya Yüksek İslam Enstitüsü Yıllığı* 4 (2012), 138.

sonucunda ilmî ve teknolojik alanda ilerleme kaydeden batı medeniyeti, Rönesans ve Reform hareketleri ile etkinlik alanını dinden alarak yeniden maddeye vermiştir.

2.1. İlk Çağda Materyalizm

Materyalizmin ilk adımları, Antik Yunan'da olduğu gibi Hint ve Çin bölgelerinde de görülmektedir. Bazı Hint materyalistleri evrendeki her şeyin ateş, hava, su ve toprak parçacıklardan oluştuğunu benimsemektedirler. Çin'deki bazı materyalistler ise bu unsurların yanına maden ve tahtayı da eklemektedir.[13] Ancak materyalizmin gelişimi Antik Yunan'da gerçekleşmiştir.

Antik Yunan'da dinsel alanda birçok mübalağa görülmektedir. Dinî inanışlar genel olarak olağanüstü güçler ile süslenerek mitleştirilmekte ve efsaneleştirilmektedir. Bazı filozoflar bu efsanevî hava içerisinden çıkarak tabiatı akıl ve deney yolu ile açıklama yoluna gitmektedirler. Bunu başarabilmek için gerekli olan yöntem ise materyalizm yöntemidir. Materyalistlere göre ise her varlığın temel unsuru maddedir.[14]

Antik Yunan'da yedi bilge olduğu ifade edilmektedir. Bu yedi bilgeden ilki Thales'tir (öl. MÖ 546).[15] Diğerlerinin bilge olarak isimlendirilmesi politik erdemleri sayesinde olsa da Thales'in bilgeliği teorik açıdan pratik gereksinimlerin ilerisinde görülmektedir.[16] Mısır entelektüalizminden etkilendiği ifade edilen[17] Thales'e göre her şeyin başı sudur ve Tanrı her şeyi sudan oluşturan akıldır.[18]

Anaksimenes'e (öl. MÖ 524) göre temel unsur havadır. Hava sayesinde ateş, rüzgâr, bulut, su ve toprak oluşmaktadır. Aynı zamanda ruh da bir havadır.[19] Ancak bu ilkenin

---

[13] Georges Cogniot, *İlk Çağ Materyalizmi*, çev. Sevim Belli (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1992), 11-13.
[14] Friedrich Albert Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016), 1/25-26.
[15] Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 20.
[16] Plutarch, *Plutarch's Lives*, trans. John Langhorne – William Langhorne (Cincinnati: Applegate and Co, 1860), 73.
[17] İamblikhos, *Life of Pythagoras*, trans. Thomas Taylor (London: J.M. Watkins, 1818), 6.
[18] Minucii Felicis, *Octavius* (Cambridge: John W. Parker, 1853), 105.
[19] Hippollytus, *The Refutation of All Heresies*, trans. J.H. Macmahon (Edinburgh: T&T Clark, 1870), 39-40.

sınırsızlık gibi bir özelliği yoktur.[20] Thales'te olduğu gibi Anaksimenes'e göre de Tanrılar ilk unsurdan yani havadan meydana gelmektedir.[21]

Temel unsurun sonsuz *apeiron* olduğunu söyleyen ve sonsuzu temele yerleştiren ilk kişi Anaksimandros'tur (öl. MÖ 546). Aynı zamanda "arkhe" (ilke) kelimesini de ilk kullanan kişidir. Gökler ve yeryüzündeki her şey bu sonsuz ilkeden meydana gelmektedir. Bunun yanı sıra hayvanlar nemden oluşmaktadır. İnsanlar ise ilk dönemlerinde balığa benzemektedir.[22] Bu görüşleri ile Anaksimandros, sonraki dönemlerde ortaya çıkan evrim fikrine kapı aralamaktadır.

Herakleitos'a (öl. MÖ 475) göre ise ilk temel unsur ateştir.[23] Ruh da bir maddedir ve ateşin farklı şekillerinden biridir.[24] Evren sürekli bir değişim içerisindedir. Bu sebeple evrende süreklilikten bahsedilememektedir. Ona göre bu değişimi sağlayabilen en iyi ve en temel unsur ateştir. Ateş, suya daha sonra toprağa dönüşmekte ve ardından yeniden suya ve ateşe doğru bir dönüşüm gerçekleştirmektedir.[25]

İlk temel unsuru ortaya atan bu filozoflar materyalizmin kurucuları olarak kabul edilmektedir. Ancak bu temel unsurlar soyutlama biçiminde görüldüğü için bu filozoflar da soyut materyalistler olarak isimlendirilmektedir.[26]

Yunanlılar arasında atom kuramını ilk geliştiren kişi Leukippos'tur (öl. MÖ 5.yy). Ona göre varlıklar sonsuz niteliktedirler[27] ve her zaman hareket halindedirler.[28] Atomlar bölünemeyeceği gibi doğadaki olaylar da tesadüf ile açıklanamamaktadır.[29] Leukippos'tan sonra atomculuğu devam ettirecek kişi Demokritos'tur. İlk Çağ materyalizmini incelediğimizde en büyük temsilcisinin Demokritos olduğu görülmektedir.[30]

---

[20] *Fragmanlar: Kişilikleri, Doktrinleri, Alımlanmaları – Thales, Anaksmimandros, Anaksimenes*, çev. Güvenç Şar – Yasin Gurur Sev (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2021), 87; Frank Thilly, *Felsefeye Yolculuk*, çev. İbrahim Şener (İstanbul: Karbon Kitaplar Yayınevi, 2016), 36.
[21] Hippollytus, *The Refutation of All Heresies*, 39-40.
[22] Hippollytus, *The Refutation of All Heresies*, 37-38.
[23] Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 424; *Herakleitos: Fragmanlar*, çev. Cengiz Çevik (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 43.
[24] Cogniot, *İlk Çağ Materyalizmi*, 24.
[25] Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 424-425; *Herakleitos: Fragmanlar*, 46.
[26] Mehmet Ali Ağaoğulları, *Kent Devletinden İmparatorluğa* (İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2020), 57-58.
[27] Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 433.
[28] Hippollytus, *The Refutation of All Heresies*, 45.
[29] Cogniot, *İlk Çağ Materyalizmi*, 44.
[30] Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi,* 1/30.

Demokritos'a göre evrenin temel unsuru atomlar ve boşluktur. Geride kalan her şey birer varsayımdır. Hiçbir şey yoktan var olmaz ve yoklukta da yok olmasından söz edilemez.[31] Demokritos'un bu görüşü günümüz materyalistlerin maddenin yok edilemeyeceği ve kuvvetin korunacağı ilkelerine kaynaklık etmektedir.[32] Atomlar sonsuzdur ve evren içerisinde hareket halindedir. Atomların bu hareketleri boşlukta meydana gelmektedir.[33] Bu hareketlerin sonucunda ateş, hava, su ve toprak gibi oluşumlar ortaya çıkmaktadır. Ruh da diğer varlıklar gibi atomların bir araya gelmesi sonucunda oluşmaktadır.[34] Demokritos'un ruh ile evren arasında ortak bir özellik görmesi, ruha mekanik hareketleri dışında başka özellikler vermesi şeklinde anlaşılmakta ve onun günümüz materyalistlerden bu husus yönüyle ayrılması gerektiği savunulmaktadır.[35]

Atomların niteliğinde olan hareket, her şeyin oluşmasına sebeplilik teşkil etmektedir. Bu sebeplilik aynı zamanda zorunluluk ilkesini de doğurmaktadır.[36] Bu ilke daha çok tabiatta meydana gelen olayların belirli kanunlar çerçevesinde meydana geldiğini göstermektedir.[37]

İlk Çağ materyalistlerden bir diğeri Epikuros'tur. Epikuros, Antik Yunan'da görülen felsefe okullarına bağlı olmaksızın Demokritos'un araştırmaları ile yakından ilgilenmiştir.[38]

Epikuros, evrenin belirli yasalar tarafından idare ettirildiğini ancak Tanrı'nın bu yasalara hiçbir şekilde karışmadığını savunmaktadır.[39] Bu savunu, Epikuros'un Tanrı'yı küçümsediği anlamına gelmemektedir. Bilakis Epikuros'a göre Tanrı, saygı duyulması gereken bir varlıktır ancak böyle yüce bir varlığın insanlarla ilgilenmesi onun yüceliğine zarar vermek anlamı taşımaktadır.[40]

Epikuros'a göre hiçbir şey yoktan var olamaz. Evren ise boşluk ve cisimlerden oluşmaktadır.[41] Onun bu görüşleri kendisini saf bir materyalist yaptığı gibi Leukippos ve Demokritos'un görüşleri ile de benzerlik göstermektedir.[42] Yine ona göre evrenin sonsuzluk

---

[31] Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 438.
[32] Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, 1/30.
[33] Hippollytus, *The Refutation of All Heresies*, 45.
[34] Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 438.
[35] Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, 1/39.
[36] Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 438.
[37] Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, 1/32.
[38] Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, 1/94.
[39] Hippollytus, *The Refutation of All Heresies*, 57.
[40] Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, 1/95.
[41] Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 489.
[42] Alfred Edward Taylor, *Epikuros: Madde, Haz ve İnsan*, çev. Ceyda Üstünel (Ankara: Fol Yayınları, 2021), 64.

mahiyeti olduğundan dolayı cisimler de niceliksel açıdan sonsuzdurlar. Bu cisimleri oluşturan atomlar da sürekli bir şekilde hareket halindedir. Atomlar çok küçük oldukları için boyutları ölçülemez. Ruh ise ince bir cisim özelliği taşımaktadır. Epikuros bedenin ruh vasıtasıyla duyum sağladığını ancak bu duyumun eksik kaldığını da görüşlerine eklemektedir. Ruhun bedenden farklı olarak bir meşguliyeti oluştuğunda beden duyumu sağlayamaz. Beden çözüme uğradığında ise ruh da beden ile birlikte çözüme uğramaktadır.[43]

İlk Çağ materyalistlerinden bir diğeri Lucretius'tur. Romalı bir filozof ve aynı zamanda şair olan Lucretius'un etkilendiği kişi Epikuros'tur. Lucretius'un Epikuros'tan etkilenmesinin en büyük sebebi Epikurosçuluk'ta görülen Tanrı korkusunu yıkan ahlâk anlayışıdır.[44]

Lucretius yazmış olduğu "*Evrenin Yapısı"* adlı eserinde evrenin atomlardan oluştuğunu belirtmektedir. Tabiat tüm varlığı bu atomlar sayesinde yaratmaktadır. Lucretius aynı zamanda hiçten hiçbir şey çıkmayacağını belirtmektedir. Eğer hiçten varlıklar ortaya çıksaydı insanlar denizden, balıklar da topraktan çıkardı. Dolayısıyla Lucretius'a göre yok iken var etmek Tanrı'nın bir gücü değildir. Her varlık kendine ait olan tohumdan, kendine özgü olan atomlardan oluşmaktadır. Bu sebeple evrende tesadüf yoktur.[45]

Lucretius'un görüşlerinden biri de evrende hiçliğin olmadığı ve bir dağılım söz konusuysa bunun ancak atomların ayrışması olabileceğidir.[46] Bir varlığın oluşumunda atomlar bir araya geldiği gibi yok olurken de atomlar birbirlerinden ayrılmaktadırlar.[47] Lucretius bu görüşü ile maddenin yok olamayacağını savunmaktadır.[48]

Lucretius'un bir diğer görüşü ise atomların içerisinde boşluk bulunduğudur. Bu boşluk sayesinde varlıklar hareket edebilir durumdadır. Yoksa sıkışıp kalmaları söz konusu olabilir. Evrende var olan şeyler sadece madde ve boşluktur. Varlıkları bu iki unsur meydana getirmektedir.[49]

---

[43] Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 490-497.
[44] Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, 1/117-118.
[45] Lucretius, *Evrenin Yapısı*, çev. Tomris Uyar-Turgut Uyar (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1974), 15-19.
[46] Lucretius, *Evrenin Yapısı*, 20.
[47] Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, 1/121.
[48] Lucretius, *Evrenin Yapısı*, 21.
[49] Lucretius, *Evrenin Yapısı*, 24-28.

Atomlarda sonsuza dek bölünmeden söz edilemez. Eğer bir bölünme gerçekleşseydi atomlardaki fazla dağılmadan ötürü hayat ortaya çıkamazdı. Zira dağılma, yaratmadan daha hızlıdır. Bu sebeple doğa bu bölünme için bir sınır koymaktadır.[50]

Lucretius'a göre ruh ise el, ayak gibi insanın bir parçası, bir organıdır ve canla birbirlerine bağlılık göstermektedirler. Ruh ve canın oluşumu maddedendir. Lucretius bu iddiasını bir mızrağın bedene saplandığında duyulan acıdan yola çıkarak ortaya atmaktadır. Eğer yapısı maddeden oluşan bir şeyden dolayı bir duyum ortaya çıktıysa ruh da maddeden oluşmuştur anlamına gelmektedir. Ruh çok ince bir dokuya sahiptir. Atomları diğer atomlara nazaran daha çok küçük, daha çok yuvarlak ve daha çok hareketlidir.[51] Ruhun bedenden ayrılması ise merhemin kokusunun havada kaybolması gibidir ve bu nedenle ağırlıklarında bir farklılık gözlenmemektedir.[52]

Lucretius'un fikirlerinde din ve Tanrı anlayışının çok ilkel yollarla oluştuğu görülmektedir. Ona göre insanlar uyanıkken gördüğü suretleri hayallerinde, uykularında tanrısal bir şekle sokmaktadırlar. Bu düşsel varlıklara ölümsüzlük gibi olağanüstü sayılacak vasıflar yüklemektedirler. Tabiat içerisindeki güneş ve ay hareketleri veya mevsimsel geçişler gibi doğa olaylarını anlamlandıramadıkları için bu görevi Tanrı'ya yükleyerek açıklamaktadırlar.[53]

İlk Çağ dönemi içerisinde Kıbrıslı Zenon (öl. MÖ 262), Kleanthes (öl. MÖ 232) ve Chrysippos (öl. MÖ 206) gibi diğer materyalist filozofları da sıralamak mümkündür. Zira adı geçen filozoflar Stoa Okulu'na mensup olmakla beraber evreni anlamlandırmada maddî olanı esas kabul etmişlerdir.[54] Ancak bu dönemin madde anlayışını anlayabilme adına mezkûr düşünürlerin fikirlerinin yeterli olduğunu düşünmekteyiz.

2.2. Orta Çağda Materyalizm

Orta Çağda Hıristiyanlık dininin etkin olduğunu görülmektedir. Hıristiyanlığın tektanrıcı bir din algısının olması ve bu çağa egemenlik kurması materyalizm anlayışını etkilemiştir. Materyalizm doğada, maddeden yola çıkan ve zorunlu olan yasaların olduğu

---

[50] Lucretius, *Evrenin Yapısı*, 32.
[51] Lucretius, *Evrenin Yapısı*, 93-96.
[52] Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, 1/131.
[53] Lucretius, *Evrenin Yapısı*, 218-219.
[54] Ernst Von Aster, *İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi*, çev. Vural Okur (İstanbul: İm Yayın Tasarım, 2005), 289.

görüşünü benimseyerek, din ile bir uyumsuzluk içerisindedir.[55] Bu dönem içerisinde kilisenin yoğun bir etkisinin olması sebebiyle din ve Tanrı inancını reddeden materyalizme karşı büyük bir ilgiden söz edilememektedir.[56] Ancak 14. yüzyıla geldiğimizde ise *"doğa olayları, birbirleriyle birleşen ve ayrılan atomların hareketlerinden başka bir şey değildir."* fikri ile ün salmış Nicolas d'Autrécourt (öl. 1369) bu dönem için önemli bir materyalist olarak nitelendirilmektedir. Nicolas'a göre aynı zamanda "şey"leri bizzat incelemek gereklidir. Nicolas'ın düşünce yapısında atom ve deney birliktedir.[57]

Nicolas d'Autrécourt'un ortaya attığı ve onun materyalizme yaklaştığını gösteren diğer birtakım düşünceleri ise şu şekildedir:

1. Tabiat incelendiğinde bilimi tabiatın içerisinden çıkarabiliriz.
2. En yüce varlık olarak düşünülen Tanrı'nın varlığını bilemeyiz.
3. Yokluktan varlığa doğru bir intikal söz konusu değildir. Bu yüzden evren sonsuz ve ezelî bir mahiyettedir.[58]

Orta Çağ felsefesinde materyalist anlayış benimseyen isimlerden biri de Tertullianus'tur (öl. 225). Her ne kadar kendisi MS 160- 225 yılları arasında yaşasa da Latin kilise babalarından biri olarak görülmesi, kendisinin Orta Çağ felsefesinde ele alınmasına neden olmaktadır. Kilise babası olmasına rağmen ruh ve cisimler üzerindeki görüşleri onu materyalist anlayışa yakınlaştırmaktadır. Tertullianus'a göre ruh da cismânî bir varlıktır. Tanrı da ruh ile nitelendirildiği için Tanrı da cismânî özellikler taşıyan tözlerden oluşmaktadır. Onun bu cismânî görüşünün sebebi, cismânî olan varlıkların gayri cismânî varlıklar tarafından yaratılamayacağı düşüncesidir.[59]

Materyalist felsefenin Orta Çağ dönemi içerisinde *nominalizm* veya *panteizm* felsefelerinin içerisinde kendisine yer bulduğu söylenebilir. Ancak İlk Çağ dönemi gibi müstakil bir materyalizm anlayışından bahsedilemez. Orta Çağ felsefesinde materyalizm,

---

[55] Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, 1/153.
[56] Yusuf Daşdemir, *İsmail Fennî Ertuğrul'un Materyalizme Eleştirel Yaklaşımı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 5.
[57] Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, 1/195.
[58] Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. Vehbi Eralp (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1998), 179.
[59] Philip Schaff, *Latin Christianity: Its Founder, Tertullian* (Grand Rapids: Christian Classics Etheral Library: 2006), 254-255; Nuh Yılmaz, *Tertullian'ın Kristolojisi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 114.

skolastik düşünce anlayışı karşısında çok fazla tutunamamış ve bu dönem içerisinde diğer dönemlere göre fazla yer edinememiştir.[60]

İslâm düşünce tarihinde ise bu çağda ortaya çıkan Dehriyyûn ekolü materyalist bir anlayış sergilemiştir.[61] Câhiliye Dönemi'ne bakıldığında dehr olarak isimlendirilen zamanın her şeyin oluşmasına sebep olan etken olarak nitelendirildiği Kur'an-ı Kerim'de bize aktarılmaktadır:

"Bir de şöyle demektedirler: "Bu dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur. Ölürüz, yaşarız. Bizi öldüren ise zamandan başkası değildir." Hâlbuki onların bu konuda bir bilgileri yoktur, onlar sadece boş iddiada bulunuyorlar."[62]

Dehriyyûn ekolü zaman üzerinden evrenin ezelî olduğunu iddia etmekte ve bu düşüncelerinin neticesinde de ahireti yok saymaktadırlar.[63] Aynı zamanda dehrîlere göre sadece duyular vasıtasıyla bilgi edinilmektedir. Varlıkların tümünün kaynağı maddedir ve ruh maddeden bağımsız sayılamaz.[64]

Dehriyyûn ekolünün en tanınmış filozofu olarak İbnü'r-Râvendî [öl. 301/913-914(?)] kabul edilir. İlk dönemlerinde Mu'tezile'ye mensup olması ile bilinen İbnü'r-Râvendî ardından Râfizîlik'e geçişi ve son olarak da mülhidce söylemleri ile İslâm düşünce tarihinde kendine yer bulmuştur.[65]

İbnü'r-Râvendî'ye göre Allah'ın cismânî âleme ait değişim ve hareketleri ezelî olarak bilmesi cismin de ezelî olmasına delalettir. Aynı cismin hareketleri de ezelîlik sıfatı taşımaktadır. İbnü'r-Râvendî'nin bu görüşleri savunması onun dehrî olarak nitelendirilmesine neden olmaktadır.[66]

Bu çağda İslâm medeniyeti içerisinde düşüncelerinden dolayı çokça tepkiye uğramış isimlerden biri de Ebû Bekir Râzî'dir (öl. 313/925). Tıp, kimya ve mûsiki gibi alanlarda

---

60 Aydın Topaloğlu, "Klasik Materyalizmin Mahiyeti ve Son Dönem Osmanlı Düşünürleri Arasında Yayılışı", *Felsefe Dünyası Dergisi* 45 (2007), 112-113.
61 Hayrani Altıntaş, "Dehriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Ekim 2021).
62 Kur'an Yolu (Erişim 24 Ekim 2021), el- Casiye 45/24.
63 Hasan Kurt, "Semantik Açıdan Dehrî Kavramı ve Kelamcıların Dehrîlere Bakışı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006), 115.
64 Necip Taylan, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi Kaynakları-Temsilcileri-Tesirleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 133.
65 İbrahim Agâh Çubukçu, *İslam Düşünürleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.), 11.
66 İlhan Kutluer, "İbnü'r-Râvendî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Ekim 2021).

çalışmalar da yapan Râzî, özellikle ortaya attığı beş ezelî ilke teorisi ile mülhidlikle itham olmuştur.[67] Râzî'nin ortaya attığı beş temel ilke Tanrı ile varlık arasındaki ilişkiye yöneliktir. *Yaratıcı, nefis, heyûlâ, halâ* ve *dehr* kavramları beş temel ilkeyi ifade eden terimlerdir.[68]

Râzî, Tanrı'nın ezelî nitelikte olduğu görüşündedir. Ancak Tanrı, âlemi, yaratma noktasında karar vermesini sağlayan ve aynı zamanda ezelî olan bir varlıkla yaratmıştır. Tanrı'nın karar vermesini sağlayan bu ezelî varlık nefistir. Ancak bu yaratma Râzî'ye göre yoktan var olma şeklinde olamaz. Çünkü fâil, mefule etki etmeden önce ezelî bir şekilde varsa, fâilin fiillerinin etki edeceği mefulün de önceden ezelî bir şekilde var olması gerekmektedir. Bu da heyûlâdır. Heyûlânın da bir mekân içerisinde olması şarttır. İçinde yer tutan cisimlerin bulunduğu ve âlemin yaratılmasıyla ortaya çıkan mekân izâfî bir nitelik taşırken içinde nesnenin bulunmadığı bir mekân da vardır ki o da mutlak niteliktedir. Yani ezelîdir ve halâ olarak isimlendirilir. Râzî'nin felsefesinde zaman da mekân gibi mutlak ve izâfî olarak ikiye ayrılır. İzâfî zaman gün, ay, hafta ve yıl gibi dilimlere ayrılsa da mutlak zaman için bu durum söz konusu değildir. Ezelî ve ebedî bir niteliktedir.[69]

Beş temel ilke doktrini ile diğer İslâm âlimleri tarafından yoğun eleştiri alan Râzî'ye ithaf edilen suçlamalardan bir diğeri de nübüvveti inkâr ettiği yönündedir. Nitekim muasırı olduğu Şii âlim Ebû Hâtim er-Râzî (öl. 322/933-34) ile girdiği tartışmalarda Allah'ın insanları birbirinden üstün tutmadığını ve üstün olduğu addedilen peygamberlerin insanlar arasında fitneye ve savaşa sebep teşkil ettiğini savunmaktadır.[70] Tüm bu söylemleri ile Râzî, nübüvveti reddeden bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır.[71]

Sonuç olarak Râzî, hem metafizik alanındaki beş temel ilke doktrini ile hem de nübüvvet noktasındaki görüşleri neticesinde İslâm âlimleri arasında mülhid olarak zikredilmektedir.[72]

---

[67] Hüseyin Karaman, "Ebû Bekir er-Râzî: İlhâdın Gölgesinde Bir Filozof", *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*, ed. Mehmet Cüneyt Kaya (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 119.

[68] Mahmut Kaya, "Ebû Bekir Râzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Şubat 2022).

[69] Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyyâ er- Râzî, *Felsefe Risâleleri*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 268-285.

[70] Râzî, *Felsefe Risâleleri*, s. 286.

[71] Metin Yıldız-Burhanedin Kıyıcı, "Ebû Bekir er-Râzî'de Deist Yaklaşım: Aklın Yetkinliği ve Nübüvvet Eleştirisi", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 308-309.

[72] Hüseyin Karaman, "Ebû Bekir er-Râzî'nin Mülhidliği Bir Gerçek Mi, Yoksa Tarihsel Bir Yanılgı Mı?", *Ekev Akademi Dergisi* 6/1 (2002), 113.

2.3. Yeni ve Yakın Çağda Materyalizm

Orta Çağda görülen dinin madde üzerindeki etkinliği Yeni ve Yakın Çağda kırılmış, modern felsefenin ortaya çıkışı ile birlikte materyalist ekolde yeniden bir canlanma görülmüştür.[73]

Bu dönemde materyalizmi yeniden canlandıran ilk isimlerden birisi Pierre Gassendi'dir (öl. 1655).[74] Gassendi 17. yüzyılda kendi bulunduğu dönemin düşünceleri ile Epikuros'un ortaya attığı materyalist felsefeyi harmanlamıştır.[75] Bu harmanlamanın içerisindeki Gassendi'ye ait fikirler dinî içerik taşırken Epikuros'un fikirleri atomcu anlayış üzerinedir. Gassendi'ye göre evren boşlukta hareket eden ama aynı zamanda görünmeyen atomlardan meydana gelmektedir. Bu atomlar kendi başlarına var olmamışlardır yani ezelî değildirler. Onları Tanrı yaratmıştır. Dolayısıyla atomları hareket ettiren de Tanrı'dır.[76] Bu düşünceleri ile Gassendi, aslında Hıristiyanlık inancı ile Epikuros'a ait atom fikrini girift hale getirmektedir. Yeni İlm-i Kelâm dönemi kelâmcılarından İzmirli İsmail Hakkı da Gassendi'nin maddî âlemi kabulü ile beraber Allah'a olan inancından bahsetmektedir.[77]

Gassendi ruh anlayışını da atom unsuru üzerinden ifade etmektedir. Ona göre hayvanî ruh maddeden oluşmaktadır. İnsanî ruh ise aklî olmayan ve aklî olan ruh olarak ikiye ayrılır. Aklî olmayan ruh maddî özellik taşırken aklî olan ruh insana Tanrı tarafından bahşedilmektedir ve bu ruhun maddîlik özelliği yoktur. [78]

17. yy içerisinde dikkate değer materyalistlerden bir diğer isim Thomas Hobbes'tir.[79] Thomas Hobbes, tabiatçılık anlayışı üzerinden teolojik sisteme karşı olduğunu göstermektedir.[80] Ona göre Tanrı'ya ait olan bilgi bilimin sınırları içerisine dâhil edilemez. Doğadaki olaylar incelendiği zaman ilk hareket ettiricinin olması gerektiğini kabul etmek zorunda olduğunu belirten Hobbes, bu ilk hareket ettiricinin mahiyeti hakkında ise bilgi edinilemeyeceğini savunmaktadır. Bu bilimin değil inancın alanıdır.[81] Bu görüşleri ile

---

[73] İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1340-1343/1921-1924), 2/77.
[74] Topaloğlu, "Materyalizm".
[75] Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, 1/216.
[76] François Berner, *Abrege de la Philosophie de Gassendi* (Lyon: Anisson, Posuel&Rigaud, 1684), 169 akt. Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2020), 399.
[77] İzmirli İsmail Hakkı, *İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1952), 8.
[78] Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 400.
[79] Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, 1/231.
[80] Topaloğlu, "Materyalizm".
[81] Thomas Hobbes, *Leviathan: Or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth, Ecclesiasticall and Civil* (London: Printed for Andrew Crooke at the Green Dragon, 1651), 65.

Hobbes, varlık alanındaki tüm açıklamaların bilim üzerine yapılabileceğini belirtmektedir. Ona göre bilim ile dinin birbirinden ayrılması gerekmektedir.

Hobbes, felsefe alanına giren konuların düşünceye dâhil edilebileceği görüşünü benimsemektedir. İnanç alanında olan melek, ruh ve Tanrı gibi düşünceler felsefe alanına dâhil değildir. Bu sebepten dolayı Tanrı düşünülemez. Bilim, denenebilen ve gözlenebilen varlıklar üzerinden yapılmaktadır. Fizikötesi varlıklar hakkındaki bilgilere gerçektir diyemeyiz.[82]

İngiltere'nin materyalist olarak tanınan düşünürlerinden birisi de John Toland'dır (öl. 1722). Toland natüralist bir yapıda yeni bir din ortaya çıkarmak istemiştir. Toland'ın ortaya atmak istediği bu din felsefe temelli ve felsefeyle uyumlu bir şekildedir.[83] Bu dinde Tanrı evrendir. Her şey evrenden gelir ve evrene geri döner.[84] Özellikle yazdığı "*Serena'ya Mektuplar*" adlı eserinde materyalist bir yaklaşımı benimsediği görülmektedir. Bu eserdeki görüşlerine göre Toland, maddelerin hareket halinde olduğunu ve hareketsiz olamayacağını savunmaktadır.[85]

Fransa'da en önemli materyalistlerden biri olarak Julien Offray de la Mettrie görülmektedir. Materyalistler arasında aşırı yorumlara kaçtığı düşüncesi ile hem materyalistlere karşı olanlardan hem de bizzat materyalistlerden tepki almıştır.[86]

La Mettrie'ye göre insan maddî bir makinedir. Aslında La Mettrie'nin bu görüşü Descartes'in (öl. 1650) savunduğu hayvanın bir makine olduğu görüşünün biraz daha ileriye taşınmış halidir. Descartes'e göre hayvanların yaptığı tüm eylemler mekanik açıdan açıklanabilecek durumdadır.[87] La Mettrie'ye göre ise artık insanların da eylemleri mekanik açıdan izah edilebilir haldedir ve insan, makine insandır. İnsanlarda görülen eylemler hayvanlarda görülen eylemlerin daha yüksek derecesindedir. Ancak hayvan bir ruha sahip olmadan bunları yapabiliyorsa insan da maddî nitelikte olmayan bir ruha sahip olmadan bu eylemleri icra edebilir. Sadece insanın durumu hayvana nispeten biraz daha karışıktır. Sonuç

---

[82] Hobbes, *Leviathan: Or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth, Ecclesiasticall and Civil,* 249.
[83] Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, 1/275-276.
[84] John Toland, *Letters to Serena* (London: Printed for Bernard Lintot at the Middle-Temple Gate in Fleet-Ftreet, 1704), 138.
[85] Toland, *Letters to Serena*, 159-161.
[86] Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, 1/318.
[87] La Mettrie, *İnsan Bir Makina*, çev. Zehra Bayramoğlu (İstanbul: Havass Yayınları, 1980), 44-45.

olarak insan ile hayvan arasında hatta bitki ve madenler arasında dahi bir fark gözetilemez. İnsan mükemmelleşmiş bir hayvan statüsündedir.[88]

La Mettrie'ye göre köken olarak da insan ile hayvanlar arasında benzerlik söz konusudur. La Mettrie, tırtılın kelebeğe dönüştüğü gibi solucanın da insana dönüştüğünü ifade etmektedir. Erkeğin menisinde bilimsel olarak solucanların görüldüğünü iddia ederek bu tezini savunmaktadır.[89] Bu görüşü ile La Mettrie'nin aynı zamanda evrimci bir görüş benimsediği görülmektedir.

18. yüzyıl Fransız materyalistlerinden biri sayılan ansiklopedist Diderot (öl. 1784) ilk zamanlarda deist görüşleri müdafaa etmektedir. Ardından ünlü materyalistlerden olan Baron d'Holbach (öl. 1789) ile münasebetinden sonra ateizme geçiş yapmıştır.[90] Ona göre madde ve hareket ezelî bir özellik taşımaktadır. Hareket maddeye eklenmemiştir, aksine hareket maddenin özündendir. Bu sebeple maddeler sürekli bir şekilde hareket halindedirler.[91]

Fransız materyalistlerinden bir diğeri Baron d'Holbach'tır. Ona göre madde ezelî ve ebedî bir niteliktedir. Tanrı düşüncesi ise hayal gücünün bir ürünüdür.[92] "*Doğa Sistemi*" adında yazmış olduğu eser "*Materyalizmin İncili*" olarak lanse edilir. Baron d'Holbach'a göre Tanrı ancak maddenin hareketsizliği söz konusu olsaydı lüzumlu olabilirdi. Ancak madde her daim hareket halinde olduğu için Tanrı'ya gerek yoktur.[93] Tabiatta olan her türlü olayın doğal nedenlerle açıklanabileceğini belirten d'Holbach, insan zihninin doğal nedenleri bulamadığı zamanlar Tanrı ve ruh fikrine sığındıklarını belirtmektedir.[94] Fransız düşünürlerinden bir diğer isim olan Helvetius (öl. 1771) ise ahlâk felsefesinde materyalist bir yaklaşım benimsemektedir.[95] Ona göre insanda esas olan kendi benliğidir ve bu yüzden insan, düşüncelerini kendi egoist çıkarları doğrultusunda geliştirmektedir.[96]

19. yüzyılda ise materyalizme katkı sağlayan en büyük düşünürlerden biri Charles Darwin'dir (öl. 1882). Darwin, günümüzde bulunan tüm canlı yapıların basit bir

---

[88] La Mettrie, *İnsan Bir Makina*, 77.
[89] La Mettrie, *İnsan Bir Makina*, 71.
[90] Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 688.
[91] Denis Diderot, *Pensees Philosophiques* (La Haye: Aux depens de la Compagnie, 1746), 17 akt. Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 689.
[92] Topaloğlu, "Materyalizm".
[93] Baron D'Holbach, *The System of Nature or Laws of the Moral and Physical World* (Kitchener: Batoche Books, 2001), 1/20-22.
[94] D'Holbach, *The System of Nature or Laws of the Moral and Physical World*, 1/54.
[95] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 50.
[96] Claude-Adrien Helvetius, *De l'Esprit* (Paris: Chez Durand, 1758), 56-59 akt. Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 50.

organizmadan doğal bir seçilim süreci içerisinde genetik değişim ve gelişim sonucu oluştuğunu iddia etmektedir. Bu süreç içerisinde güçlü olanlar hayatta varlıklarını devam ettirirlerken zayıf kalanlar bu dünyadan elenmişlerdir yani yok olmuşlardır.[97] Canlıların tabiattaki mücadele sonucunda güçlülerin hayatta kaldığı, zayıfların yok olup gittiği düşüncesi beraberinde bu tür bir hayatın hedefsiz ve gayesiz olduğu anlamını taşımaktadır.[98]

Dönemin bir diğer materyalisti de Strauss'dur. Strauss evrenin dışında hiçbir şey olmadığını, canlı ve cansız arasında özsel bir fark bulunmadığını ifade etmektedir. İnsan doğanın içinden türemiş, Tanrı tarafından yaratılmamıştır. İnsanın ilk durumunda da hayvansal özellikler görülmektedir.[99] Bu düşünceleriyle Strauss aynı zamanda Darwinci bir yaklaşım sergilemektedir.

Alman materyalistleri içerisinde önemli isimlerden biri Feuerbach'tır (öl. 1872). Karl Marx (öl. 1883) ve Lenin (öl. 1924) üzerinde büyük bir etkisi bulunan Feuerbach antropolojik bir materyalizm benimsemektedir. Ona göre yüceltilmiş Tanrı fikri yine insanın kendisinden doğmuştur.[100]

Antropolojik anlayışı benimseyen Feuerbach, Tanrı merkezli düşünce sistemini reddetmekte ve merkeze insanı koyarak yeni bir düşünce sistemi ortaya atmaktadır.[101] İnsan kendi tanrısını kendisi yaratmaktadır. İnsanın mutluluk içgüdüsü ise din ile tatmin bulmaktadır. Ancak bu din bir hayal ürünüdür.[102]

Materyalist düşüncenin gelişimini sağlayan bir diğer isim ise Sigmund Freud'dur. Aslında Freud'un bilinçaltı kuramının materyalizme darbe vurması beklenirken Tanrı inancının temelinde cinselliği araması ve psikolojinin de belli kurallara tabi olduğunu söylemesi yani psikolojik mekanizmden bahsetmesi onu materyalizme yakınlaştırmaktadır.[103] Freud'a göre din medeniyete yön verme özelliği bulunan ve insanın içgüdülerini cennet gibi teselliler vadederek bastıran bir yanılgıdır.[104] Freud'un Tanrı anlayışı ise baba figürü ile bağlantılıdır. Kişinin çocukluk döneminden itibaren babası ile

[97] Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, çev. Öner Ünalan (Ankara: Onur Yayınları, 1976), 105.
[98] Aydın Topaloğlu, *Teizm&Ateizm Tanrıtanımazlığın Felsefi* Boyutları (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020), 191.
[99] David Friedrich Strauss, *Der Alte und Der Neue Glaube* (Bonn: Emil Strauss, 1895), 122-125.
[100] Ludwig Feuerbach, *The Essence of Christianity* (London: Trübner and Co, 1881), 37-39.
[101] Topaloğlu, *Teizm&Ateizm Tanrıtanımazlığın Felsefi* Boyutları, 58.
[102] Feuerbach, *The Essence of Christianity,* 282.
[103] Topaloğlu, "Materyalizm".
[104] Ali Köse, *Freud ve Din* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 123.

ilişkisi nasılsa Tanrı ile olan ilişkisi de o yönde gelişmektedir. Tanrı bir nevi baba figürünün yüceltilmiş halidir.[105]

Materyalizme ivme kazandıran isimlerden birisi de Karl Marx'tır. Marx, din ve Tanrı kavramlarına olan eleştirisini bulunduğu dönemin kapitalist ve burjuva sınıfının yönetiminde bulunan toplum üzerinden yapmaktadır. Bu sebeple Marx tarafından geliştirilen eleştiriler daha çok politik ve ekonomik nitelik taşımaktadır. Marx'a göre toplumun her kesimi üretim içerisinde olmalıdır. Ancak üretimi tekelinde bulunduran sınıflar bulunursa burada düzenden bahsedilemez. İşte Marx, dinin de üretimi tekelinde bulunduran toplumun üst sınıfları tarafından kullanıldığını belirtmektedir. Bu yüzden tüm dinî değerlerin yok edilmesi gerekmektedir. Zira din, insanı başka yönlere çekerek bu dünyadan uzaklaştırmaktadır.[106]

Marx'a göre evrenin yapısını madde oluşturmaktadır. Madde ise hareketten bağımsız bir şekilde düşünülemez. Tabiatta olan her şeyin oluşumu zorunlu bağlantılar sonucu meydana gelmektedir. Düşünce ve bilinç insan beyninin birer ürünüdür. Madde ise düşünce ve bilinçten bağımsız bir gerçekliğe sahiptir.[107]

Friedrich Engels de Karl Marx gibi bulunduğu dönemin materyalisti olarak nitelendirilebilecek bir başka isimdir. Engels tabiat içerisinde zorunluluk kavramından ziyade rastlantı kavramını ön plana koymaktadır. Zira tabiat içerisindeki yasaların zorunluluğu yani determinizm beraberinde Tanrı fikrini ortaya çıkarmaktadır. Engels'e göre tabiatta oluşumunu bilmediğimiz olayları determinizm ile değil rastlantı ile açıklamalıyız.[108] Engels'in din anlayışı ise Karl Marx ile benzerlik göstermektedir. Engels'e göre de din, insanlar üzerinde egemenlik kurmuş güçlerin insanların hayallerini dünya dışı güçler ile süslediği bir yanılsama ve yansımadır.[109]

19. yy içerisinde meşhur Alman materyalistlerinden biri Jacob Moleschott'tur (öl. 1893). Moleschott "*Hayatın Deveranı*" adlı yazmış olduğu eserde madde ve kuvvetin birbirinden bağımsız bir şekilde düşünülemeyeceğini belirtmektedir. Madde ve kuvvet her

---

[105] Sigmund Freud, *Totem ve Tabu*, çev. Kâmuran Şipal (İstanbul: Say Yayınları, 2019), 222.
[106] Karl Marx-Friedrich Engels, *Din Üzerine*, çev. Kaya Güvenç (Ankara: Sol Yayınları, 2013.), 125-126.
[107] Karl Marx, *Kapital*, çev. Alaattin Bilgi (b.y.: Eriş Yayınları, 2003), 1/26-27.
[108] Friedrich Engels, *Doğanın Diyalektiği*, çev. Arif Gelen (Ankara: Sol Yayınları, ts.), 276-277; Hüsnü Aydeniz, "Engels'in Materyalizmi ve Din Eleştirisi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33(2010), 71.
[109] Marx – Engels, *Din Üzerine*, 137.

ikisi de ezelî niteliktedir.[110] Madde aynı zamanda her daim hareket halindedir.[111] Moleschott'un çağdaşı olan materyalist isimlerden biri olan Karl Vogt (öl. 1895) ise ruh ile ilgili olan fiillerin beyinden kaynaklı olduğunu ifade ederken aslında ruhsal eylemlerin maddî bir cevherin vazifesi olduğunu belirtmektedir.[112]

Aynı dönemin önemli Alman materyalistlerinden biri de Ernst Haeckel'dir (öl. 1919). Tanrı'nın âlemin dışında olmadığını aksine maddenin içinde bulunduğunu iddia etmektedir. Maddeyi oluşturan atomlar ise canlılık özelliğine sahiptirler ve hareket halindedirler.[113] İnsan ruhuna ait olan his, tefekkür ve irade gibi yetiler ilkel hayvanlara ait olan ruhsal özelliklerin tekâmül etmiş şeklidir. Haeckel'e göre ruh da beden gibi ölümle yok olup gitmektedir.[114]

Kuşkusuz, özellikle ülkemizdeki birçok fikir adamını etkilemesi dolayısıyla dönemin Alman materyalistleri arasında Ludwig Büchner de zikredilmelidir. Büchner'e göre maddeyi kuvvetten, kuvveti ise maddeden bağımsız bir şekilde düşünemeyiz. Maddenin duyumsanmasının sebebi kuvvettir. Ancak madde idrak edilemezse de kuvvetin mevcudiyetinin bir anlamı kalmaz. Bu sebeple madde kuvvetsiz, kuvvet de maddesiz bir varlık gösteremez.[115] Madde ebedî nitelik taşımaktadır. Dünyada bulunan küçük bir toz tanesi dahi kaybolmamakta ve dünyaya yeni bir toz tanesi de gelmemektedir. Zira ortaya çıkmak ve yok olmak gibi durumlar aslında bir dönüşüm veya değişimdir. Dönüşüm ve değişimin olması da maddenin mevcudiyetini her daim koruduğuna delalettir.[116] Madde gibi kuvvet de yok olması mümkün olmadığı için ebedî ve ezelî nitelik taşımaktadır.[117] Maddenin en önemli niteliklerinden biri harekettir. Ancak hareket ezelî ve ebedî olduğu için hareketin kuvvetten meydana geldiği fikri doğruluk değeri taşımamaktadır.[118] Maddeye ait bir diğer nitelik de şekildir. Şekilsiz bir madde olamayacağı için şeklin niteliği de maddede zorunludur.[119]

---

[110] Jacob Moleschott, *Der Kreislauf des Lebens* (Mainz: Victor von Gabern, 1877), 27-36.
[111] Moleschott, *Der Kreislauf des Lebens*, 64-81.
[112] Karl Vogt, *Köhlerglaube und Wissenchaft* (Giessen: Ricker'sche Buchhandlung, 1855), 53-56.
[113] Ernst Haeckel, *Der Monismus als Band Zwischen Religion und Wissenchaft* (Bonn: Emil Strauss, 1893), 33.
[114] Haeckel, *Der Monismus als Band Zwischen Religion und Wissenchaft*, 38.
[115] Louis Büchner, *Madde ve Kuvvet*, çev. Baha Tevfik – Ahmed Nebil, sad. Kemal Kahramanoğlu – Ali Utku (Konya: Çizgi Kitabevi, 2012), 371-372.
[116] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 382.
[117] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 387.
[118] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 416-417.
[119] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 423.

Büchner'e göre tabiatın düzenini oluşturan kanunlar bir yaratıcı eseri değildir. Buna inanmak ilkellik göstergesidir. Tabiata ait kanunlar tabiat ve madde ile beraberdir. Bu sebeple bu kanunlar da ebedî nitelik taşımaktadır. Yani bu kanunların değişmesi söz konusu değildir. Bu durum Büchner'in mucizeleri reddettiğini göstermektedir.[120] Büchner, ruhun kanunları ile tabiatın ve düşüncelerin kanunlarını aynı görmektedir.[121] Madde ile ruh birbirlerinden ayrılırlarsa ikisi de yok olmaya mahkûmdur. Zira ruhsal değişimler aslında maddenin değişimi ile alakalıdır. Madde olmadan düşünce de ruh da anlaşılamamaktadır. Bu sebeple kâinatı etkileyen bir ruh veya düşünceden söz edilememektedir.[122] Ruhun bedenden ayrıldığında öleceği fikri ile Büchner, ahiret inancını da reddetmektedir.

3. Materyalizm ve Diğer Felsefî Düşüncelerde Tanrının Varlığına Bakış

Geçmişten bugüne insanlığın Tanrı'ya olan bakış açısında farklılıklar mevcuttur. Bu minvalde tartışma konularından birini Tanrı inancının fıtrî olup olmadığı meselesi oluşturmaktadır. Nitekim özellikle semâvî dinler, din inancı ile beraber Tanrı inancını da fıtrî olarak görmekte ancak, birtakım inkârcı yaklaşımlar içerisinde Tanrı anlayışı insandan bağımsız olarak algılanmaktadır. Bu inkârcı yaklaşımlar arasında Tanrı'nın varlığını kabul etmekle beraber mahiyeti ile ilgili farklı bir yaklaşım tarzı benimseyen felsefî ekoller ile Tanrı'ya atfedilen özellikleri başka unsurlara vererek doğrudan Tanrı'yı reddeden yaklaşımlar mevcuttur.

Tanrı'nın varlığı noktasında inkâr yaklaşımını benimseyen ekollerden biri *pozitivizm*dir. Pozitivizm; bilgiyi kanıtlanmış olgulardan ibaret sayan ve bu sebeple metafizik alanı bilginin dışına iten bir düşünce sistemidir.[123] Bu anlamda pozitivizm, metafizik alan ile ilgilenen dini dışlamakta, epistemolojik mânâda tabiatın dışında hiçbir bilgiyi kabul etmemekte ve ontolojik olarak dinsel bir anlamı bulunan ve tabiatın dışında, aşkın bir varlık olarak görülen tanrıyı reddetmektedir. Pozitivizmde Tanrı fikrinin gerçekliği kabul edilmemektedir. Zira Tanrı fikrine atfedilen özellikler onu metafiziksel bir varlık yapmaktadır. Pozitivizm ise metafizik alan ile ilgili dolayısıyla Tanrı hakkındaki her türlü söylemi değersiz ve anlamsız bulmaktadır.[124] Tanrı fikrinin insanlık dünyasına girmesine

---

[120] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 428-429.
[121] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 447.
[122] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 625.
[123] İlhan Kutluer, "Pozitivizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Eylül 2022).
[124] Alfred Jules Ayer, *Dil, Doğruluk ve Mantık*, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu (İstanbul: Metis Yayınları, 1998), 91-92.

neden olan etken ise doğada anlamlandıramadıkları olayların sebeplerini hayal güçlerinin yardımıyla özel bir varlığa yüklemeleridir.[125]

Tanrı fikri noktasında bir diğer görüş ise Tanrı'nın bilinemeyeceği yönündedir. *Agnostisizm* olarak adlandırılan bu düşünce sistemine göre insana ait olan akıl, Tanrı hakkında gerçek bilgiye ulaşabilecek bir özelliğe sahip değildir ve bu suretle Tanrı'nın gerçekliği bilinemez bir yöndedir.[126] Aynı zamanda bu anlayış, İslâm literatüründe *Lâedriyye* olarak tanımlanmaktadır.[127] Agnostisizm kavramını ilk olarak ortaya atan isim olarak kabul edilen Thomas Huxley (öl. 1895) ise agnostisizmin herhangi bir inanç sistemi olmadığını ifade etmektedir. Ona göre mutlak inancın geçerliliği sorgulanmalı ancak, elde yeterli verilerin ve delillerin olmaması durumunda herhangi bir önermeye inanılmamalıdır.[128] Yani agnostisizm, bilinmesini mümkün olarak görmediği alanlar ile ilgili olumlu bir hüküm vermemektedir.[129] Bu durum ise bizlere agnostisizmin Tanrı'ya şüphe ile baktığını göstermektedir.

Tanrı anlayışında incelenmesi gereken bir başka görüş *freudizm*dir. Sigmund Freud, Tanrı inancını yüceltilmiş bir baba figürü olarak görmektedir. İnsanın çocukluk döneminde babası ile ilgili tutumu nasıl olursa Tanrı'ya olan yaklaşımı da aynı doğrultuda ilerlemektedir. Freud aynı zamanda baba figürünü totem kabul edilen hayvan ile özdeşleştirmektedir. Bu noktada ilkel kabileler üzerinden yorumlar yapan Freud, klan olarak adlandırılan gruplarda en güçlü konumda bulunan babanın, gruba mensup bütün kadınları kendisinin addettiğini, bu sebeple klanlardaki diğer erkeklerin güçlü baba tarafından gruptan sürüldüğünü ifade etmektedir. Yine Freud, gruptan sürgüne gönderilen erkeklerin birlik olup babayı öldürdüklerinden bahsetmektedir. Ancak babanın ölümü sonucu bir pişmanlık yaşadıklarını, bu pişmanlık neticesinde babaya ait kadınlara dokunamadıklarını, bu durumun ensest yasağını oluşturduğunu da eklemektedir. Babaya olan ilgi ise totem hayvanına doğru evrilmiş ve totem tanrısallaştırılmıştır. Bu durum Freud'a göre Tanrı fikrinin bir diğer ortaya çıkış sebebidir. Aynı zamanda birtakım dinî kaidelerin oluşmasına da neden olmaktadır. Zira

---

[125] Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, çev. Ümid Meriç (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1967), 217.
[126] Alvin Plantinga, *A Companion to Epistemology: Blackwell Companions to Philosophy* (Hong Kong: Blackwell Publisihing, 2010), "Agnosticism", 223.
[127] İlhan Kutluer, "Lâedriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Eylül 2022).
[128] Thomas Huxley, *Collected* Essays (New York: D. Appleton and Company, 1896), 5/310.
[129] Ferit Uslu, "Agnostisizm", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012), 9.

totemin tabuya dönüşerek öldürülmesinin yasaklanması sonraki dönemlerde On Emir'de gördüğümüz üzere "Öldürmeyeceksin!" şeklinde yalın bir ifade ile anlatılmaktadır.[130]

Tanrı'yı reddeden felsefî akımlardan biri de *nihilizm*dir. Nihilizm, Tanrı'nın varlığı, ruhun ölümsüzlüğü ile beraber akıl, irade ve ahlâkî değerleri reddeden, aynı zamanda umutsuzluğu içerisinde barındıran bir anlayışa sahiptir. Epistemolojik alanda herhangi bir bilgiye değer vermemekte ve bilinebilir hiçbir şey olmayacağını ifade etmektedir. Bununla beraber metafiziksel alan ile ilgili görüşleri ise Tanrı inancının reddedildiği, evrenin anlamsız ve gayesiz olduğu yönündedir.[131] Bu akımın en önemli temsilcisi ise kuşkusuz Nietzche'dir (öl. 1900). Nitekim onun Tanrı'nın ölümü hakkında söylediği söz[132] çok yaygın bir şekilde alıntılanmaktadır.

Tanrı'nın varlığı noktasında bir diğer görüş de panteizmdir. Panteizmde Tanrı fikrinin reddi yerine tanrının içkin bir varlık olması esastır. Doğada var olan her şey bir birlik meydana getirmekte ve bu birlik tanrısallık anlamı taşımaktadır.[133] Kısacası panteizm evreni, Tanrı ile bir görmekte ve her şeyin Tanrı'da olduğunu iddia etmektedir. Tanrı ise zorunlu olarak mevcuttur ve tektir. Tanrı olmadan hiçbir şeyin varlığından bahsedilemez. Hiçbir tasarıda Tanrı yoktur denilemez.[134]

Materyalizme geldiğimizde ise ilâhlık vasıflarının maddeye yüklendiğini görmekteyiz. Madde ezelî ve ebedî olarak görülmektedir.[135] Epistemolojik alanda pozitivizm gibi deneyi esas almakta ve metafiziksel alan ile ilgili bilgiyi kabul etmemektedir. Ontolojik alanda yine pozitivizm ile benzer görüşler barındırmakta ve tabiatüstü bir gücü, yani Tanrı'yı reddetmektedir. Tanrı fikrinin oluşumu insan ile ilgilidir. Tanrı ancak, insan zihninin bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır.[136]

Tanrı'nın varlığı ile ilgili ortaya atılan felsefî ekollerin yaklaşımlarına baktığımızda ortak bir noktanın olduğunu görmekteyiz. Bu ise Tanrı fikrinin fıtrî olmadığı, insanda zihnî bir yanılgı olduğudur. Tanrı fikrinin ortaya çıkmasının asıl sebebi tabiatta meydana gelen olaylara bir sebep aramaktır. Böylece insan, tabiattan Tanrı'yı yaratmıştır. Aslında Tanrı,

---

130 Freud, *Totem ve Tabu*, 215-222.
131 Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005), "Nihilizm", 1234-1235.
132 Friedrich Nietzche, *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, çev. A. Turan Oflazoğlu (Ankara: Bilgi Yayınları, 1964), 11.
133 Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005), "Panteizm", 1318.
134 Baruch Spinoza, *Etika*, çev. Hilmi Ziya Ülken (Ankara: Dost Kitabevi, 2011), 68.
135 Diderot, *Pensees Philosophiques*, 17.
136 D'Holbach, *The System of Nature or Laws of the Moral and Physical World*, 1/54.

bilgi dâhilinde olan bir varlık değildir ve bu nedenden dolayı varlığından ve varlığının gerçekliğinden bahsedilemez.

Felsefe alanında kendi düşünce sistemini ortaya atmış fazlasıyla ekol mevcuttur. Ancak felsefe tarihine bakıldığında tüm bu sistemlerin birbirine zıt olan iki farklı akım içerisinde kategorileştirilerek değerlendirilme imkânı vardır. Bu ekoller ise materyalizm ve *idealizm*dir.[137] Biri metafiziksel alanı reddedip tabiatüstü bir gerçeklik kabul etmezken diğeri evrenin kontrolünü tinsel bir güce bağlamaktadır.[138] Bu bağlamda materyalizmin, fizik alanı kabul edip metafizik alanı reddeden, böylelikle tabiatüstü bir gücü anlamsız bulan ve reddeden her türlü felsefî ekole yönelik şemsiye bir kavram olduğunu iddia edebiliriz. Nitekim materyalizmin tarihsel sürecinde gördüğümüz üzere birçok filozofun fikirleri aynı minvalde olan ancak farklı sistematikler geliştiren ekollerin görüşleri ile paralellik göstermektedir. Örneğin Anaksimandros'un insanları ilk dönemlerde balığa benzetmesi[139], La Mettrie'nin solucanın insana dönüştüğünü ifade etmesi[140] ve Strauss'un insanların ilk dönemlerinde hayvansal özellikler olduğunu belirtmesi[141] materyalizm ile *darwinizm* arasında bir ilişki kurulmasına neden olmaktadır. Yine Epikuros'un Tanrı'nın evrenin yasalarına karışmadığını belirtmesi[142] *deizm*in, Hobbes'in Tanrı bilgisini bilime dâhil etmemesi[143] pozitivizmin ve Toland'ın felsefe temelli din anlayışı[144] *natüralizm*in, bu din anlayışında Tanrı'yı evrende görmesi[145] panteizmin materyalizm ile sıkı bir ilişki ağı içerisinde olduğunu bizlere göstermektedir.

4. Materyalizmin Çeşitleri

Materyalist düşünce sistemi Antik Yunan'dan itibaren insan zihnini meşgul eden fikir yapılarından biridir. İlk dönemler için materyalist anlayışı, maddede yoğunlaşan ve maddenin özü ile ilgilenen bir yapı olarak görülmektedir. Ana temanın madde ve atom olduğu bu anlayışın diğer konularını ise hareket, boşluk, süreklilik, değişim ve ezelîlik gibi kavramlar oluşturmaktadır.

---

[137] George Novack, *The Origins of Materialism* (New York: Pathfinder Press, 1979), 6.
[138] Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005), "İdealizm", 890.
[139] Hippollytus, *The Refutation of All Heresies*, 37-38.
[140] La Mettrie, *İnsan Bir Makina*, 71.
[141] Strauss, *Der Alte und Der Neue Glaube*, 122-125.
[142] Hippollytus, *The Refutation of All Heresies*, 57.
[143] Hobbes, *Leviathan: Or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth, Ecclesiasticall and Civil*, 65.
[144] Toland, *Letters to Serena*, 138.
[145] Toland, *Letters to Serena*, 159-161.

Aydınlanma Çağı ve sonrasında bilimin yeniden revaçta olduğu dönemlerde fikir yapısını yeniden canlandırma imkânı bulan materyalizm, artık sadece felsefî alanda kalmamış ekonomik ve siyasi mecralarda da kendine yer bulmuştur. Dahası günümüze kadar gelinen süreçte insanların yaşam biçimi haline gelmiştir. Farklı felsefî görüşlere ve ideolojilere sahip kitlelerin düşünce dünyalarında materyalist etkilerin görülmesi ise materyalizmin etki alanını nasıl genişlettiğini gözler önüne sermektedir.

Materyalizm ekolünün temel görüşleri aynı kalmakla beraber iktisadi, toplumsal ve siyasi alandaki görülen yorum farklılıkları bu anlayışı çeşitlendirmektedir. Bu çeşitlenme sonucunda materyalizm *klasik materyalizm* ve *diyalektik materyalizm* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

4.1. Klasik Materyalizm

Klasik materyalizmin kaynağını atomculuk oluşturmaktadır. Atomculuk anlayışı ilk olarak Eski Yunan'da görülmektedir. Atomcu maddecilik ise evrenin atomlardan oluştuğu savına dayanmaktadır. Cisimler birbirlerini etkileyen küçük parçacıklardan oluşmaktadır. Bu parçalara ise zerre adı verilmektedir. Bu zerreler maddeyi oluşturan en küçük maddelerdir. Bu zerrelerin en önemli özelliği mutlak bir anlam ifade etmese de bölünemez olmalarıdır.[146] Klasik materyalizm, atomların sonsuz olduğunu ve sürekli bir şekilde hareket halinde olduğunu iddia etmektedir. Evrende sürekli bir değişim meydana geldiği için atomlara ait olan şekillerde de sonsuzluk niteliği bulunmaktadır. Bu anlayışa göre boşluğun gerçekliği doluluğun gerçekliği kadardır.[147]

Atomculuğu benimseyen klasik materyalizm, âlemin varlığını maddeye bağladığı için monist, âlemin sonsuz sayıdaki atomlardan oluştuğunu savunduğu için de plüralist olarak nitelendirilmektedir.[148] Bu tür materyalizme göre âlem nihai sebepler dışında meydana gelmektedir. Doğanın dışında bir varlık aranmamalıdır. Âlemde mekanik kanunlar geçerlidir.[149]

Klasik materyalizmin varlık anlayışını madde ve kuvvet kavramları açıklamaktadır. Madde, gerçekliği bulunan tek varlıktır. Maddede gerçekleşen tüm değişimler ise hareketin

---

146 İsmail Fennî Ertuğrul, *Lügâtçe-i Felsefe* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1922), "Atomisme", 60-61.
147 John Burnet, *Early Greek Philosophy* (London: A.&C. Black, 1920), 333.
148 Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 14.
149 Burnet, *Early Greek Philosophy*, 341.

bir sonucudur. Kuvvetin de maddeden ayrı bir varlık olarak incelenmesi hata olur. İkisi aynı şeydir. Madde için geçerli olan kuvvet için de geçerlidir. İkisi de ezelî ve ebedî bir nitelik taşımaktadırlar.[150]

Bilgi anlayışında gerçeklik ancak deney ve gözlem yoluyla elde edilen bilgilerle sınırlandırılmaktadır. Duyu yolu ile elde edilmeyen bilgi gerçek bilgi olarak kabul edilmemektedir.[151] Ahlâk anlayışında ise ahlâkın ilâhî bir hikmet olmadığı ve insanda doğuştan bulunmadığı görüşündedir. Ahlâk, bazı âdetlerin zamanla toplumda oluşan içgüdülerinden ibarettir.[152]

4.2. Diyalektik Materyalizm

Materyalizmin Karl Marx ve Friedrich Engels tarafından yorumlanmış biçimidir. Onlara göre diyalektik materyalizmden söz edebilmek için maddenin tez, antitez ve sentez aşamalarından geçerek birlik kazanması gerekmektedir.[153] Bu tür materyalizm aynı zamanda siyasi bir görüş niteliği de taşımaktadır. Stalin (öl. 1953), bu düşünce sistemini Marksist-leninist partinin ideolojisi olarak kabul etmektedir. Tabiatta gelişen hadiseleri yorumlama biçimleri nedeniyle diyalektik adını almaktadır. Bu yorumlamalar materyalist bir çizgide bulunduğu için diyalektik materyalizm olarak ifade edilmektedir.[154]

Diyalektik materyalizmin ifade ettiği anlam, karşıt görüşlerin bir araya getirilmesi sonucunda gerçek bilgiye ulaşılmasıdır.[155] Genel görüşlerinde maddenin tek başına bir gerçeklik ifade ettiği, bu gerçekliğini ise aşkın bir varlıktan almayarak ne insan zihnine ne de başka bir varlığa bağlı bulunmadığı benimsenmektedir. Gerçekliği bulunan madde ise değişim içerisindedir. Özünde bulundurduğu hareket ile bu değişim gerçekleşmektedir.[156] Varlıklar aynı zamanda kendi bünyelerinde karşıt unsurları yani tüm zıtlıkları barındırmaktadır. Hareketin ve değişimin esasını da bu unsurların birbirine girmesi, birbirlerini çekmesi oluşturmaktadır. Bu durum süreklilik arz etmektedir.[157] Diyalektikteki bu karşıtlıkların birliğine kadın ile erkek örneği verilebilir. Erkek ve kadın aynı türden

---

[150] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 372.
[151] Cevizci, “Maddecilik”, 560.
[152] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 670-671.
[153] Akgün, *Materyalizmin Türkiye’ye Girişi ve İlk Etkileri*, 14.
[154] Josef Stalin, *Diyalektik Materyalizm ve Tarihsel Materyalizm*, çev. Zeynep Seyhan (Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 2009), 11.
[155] Dagobert, “Materialism”, 79.
[156] Akgün, *Materyalizmin Türkiye’ye Girişi ve İlk Etkileri*, 15.
[157] Georges Politzer, *Felsefenin Temel İlkeleri*, çev. Muzaffer Erdost (b.y.: Eriş Yayınları, 1996), 92-94.

varlıklardır yani ikisi de insandır. Ancak toplumsal alanda bu konuda bir çelişki söz konusudur. Birçok toplum içerisinde henüz erkek ile kadının eşitliğinden bahsedilmediği görülmektedir.[158]

Diyalektik materyalizmin en temel kanunlarından biri olan karşıtlıkların birliği kanunu tüm kavramların mutlak bir birliktelik oluşturduğu anlamına gelmektedir. Aynı zamanda şeyler birbirinden tamamen de farklıdır. Bu durum "karşıtların kutupsal birliği kanunu" olarak tanımlanmaktadır. En güzel örneğini ise gece ve gündüzde görülmektedir. Gece ve gündüz birbirlerine ne kadar zıt olurlarsa olsun 24 saatlik bir günü oluşturan iki parçadır.[159]

Diyalektik anlayışta bütün şeyler birbirine bağlı vaziyettedir ve her şey kendiliğinden gelişmektedir. Her şeyin değişim içerisinde olması sadece zihinsel yapı ve fikirlere değil tarihe de yansımaktadır. Tarihsel materyalizm adı altında ifade edilen bu durum insan toplumuna da uygulanmalıdır. Toplumda meydana gelen değişim ve evrimlerin asıl sebebi ekonomide aranmalıdır. Ekonomideki değişim ve gelişimler toplumu oluşturan sınıfları etkilemektedir.[160] Diyalektik materyalizm ise toplumsal sınıfları reddederek bu tür sınıfların ortadan kaldırılmasını amaçlamaktadır.[161]

Diyalektik materyalizmin ikinci kanunu "yadsımanın yadsınması kanunu" dur. Karşıtlar halinde gelişme kanunu olarak da isimlendirilir. Bu kanuna göre şeyler hareket halindedir ve değişim içerisindedir. Bu değişim ve gelişimler karşıtlıklar halinde meydana gelmektedir. Şeyler karşıtına dönüşür yani yadsınır. Ardından yadsıma da yadsınmaktadır.[162] Ancak diyalektikteki bu yadsımaya göre ortaya çıkan yeni bir şeydir. Örneğin evet yadsınırsa hayır olmaktadır. Hayır yadsındığında yeniden evet ortaya çıkmaktadır. Bu durum tekrar başa dönmektir. Diyalektik materyalizmde ise başa dönme söz konusu değildir. Yadsımanın yadsınması ile ortaya yeni bir şey çıkmaktadır. Bu durum eldeki tezin yadsınarak antitezin ortaya çıkmasına, antitezin de yadsınarak ortaya sentezin çıkması ile ilgilidir.[163] Örneğin elde var olan bir pirincin toprağa atılması sonucu ilk yadsıma gerçekleşmektedir ve pirinç yok olmaktadır, o artık bir bitkidir. Pirinç bitkisi büyüyüp yeni tohumlar verdiğinde bitki

---

158 August Thalheimer, *Diyalektik Materyalizme Giriş*, çev. Sevinç Altınçekiç (İstanbul: Yordam Kitap, 2018), 118.
159 Thalheimer, *Diyalektik Materyalizme Giriş*, 116.
160 Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 17.
161 Thalheimer, *Diyalektik Materyalizme Giriş*, 114.
162 Thalheimer, *Diyalektik Materyalizme Giriş*, 123-125.
163 Hikmet Kıvılcımlı, *Diyalektik Materyalizm Nedir? Nasıl Kullanılır? Ne Değildir?* (İstanbul: Derleniş Yayınları, 2007), 52.

yok olmaktadır. Bu da ikinci yadsımadır. Sonuç olarak elde yeniden pirinç taneleri olsa da bu pirinç taneleri sayısal anlamda yani niceliksel olarak farklılık arz etmektedir. Yeni pirinç taneleri daha fazladır. Nitelik olarak da farklı özellikleri bulunmaktadır. Kısaca ilk pirinç tanesi ile son olarak ortaya çıkan pirinç taneleri aynı değildir. Son kesimde ortaya çıkan daha gelişmiş bir durumdadır.[164]

Diyalektik materyalizmin üçüncü ilkesi ise "niceliğin niteliğe ve niteliğin niceliğe dönüşümü" ilkesidir. Bu ilkeye göre eğer şeyler niceliksel olarak çoğalıyorsa nitelikte bir değişime neden olmaktadır. Aynı zamanda niteliksel bir çoğalma da niceliksel bir değişime sebebiyet vermektedir.[165] Örneğin suyun sıcaklığını artırdığımızda veya düşürdüğümüzde sudaki moleküllerin hızında değişiklik olmaktadır. Bu hız arttığında buharlaşmaya, yavaşladığında ise donmaya neden olmaktadır.[166]

Doğuşundan gelişimine tanık olduğumuz materyalist düşünce sisteminde madde kavramı ön plandadır. Bu düşünce sisteminde madde, her şeyin oluşumuna sebep olan asıl kaynaktır. Kendi içerisinde hareketi de barındıran madde, ezelî ve ebedî bir nitelik taşımaktadır.[167] Bu sebeple materyalist anlayışta madde, dinlerin Tanrı'ya atfettiği özelliklere sahiptir. Maddenin özünde bulunan nitelikler neticesinde oluşan âlem, dışarıdan bir müdahaleye gereksinim duymadan kendisine ait kanunlar üzerinden belirli düzenleri yerine getirmektedir.

Dinlerin inanç sisteminde bulunan Tanrı anlayışı materyalizm tarafından benimsenmemektedir. Bir ilk sebep veya ilk hareket ettiricinin olduğu, âlemi yoktan var eden bir Tanrı anlayışı materyalistlere göre bir yanılsamadır. İnsanların fıtrat gereği inanmaya meyilli olması bir safsatadır. Çünkü materyalizme göre insanları inanmaya iten asıl sebep, içerisinde yaşadığı doğada anlamlandıramadığı şeylerin verdiği korkulardır. İnsanlar, bu korkuları neticesinde kendilerinin emin olacağı bir varlık anlayışına gitmişler ve Tanrı'yı yaratmışlardır.[168] Böylelikle Tanrı, materyalizme göre gerçekliği olmayan ancak insan zihninin bir ürünü halini almaktadır.

Tanrı'nın insana vadettiği ödül veya cezalar da gerçeklik taşımamaktadır. Bu tür vaatler ile din, insanı kandırmaya yarayan bir araç halini almaktadır. Materyalizm burada

[164] Thalheimer, *Diyalektik Materyalizme Giriş*, 127.
[165] Engels, *Doğanın Diyalektiği*, 86.
[166] Engels, *Doğanın Diyalektiği*, 89.
[167] Lucretius, *Evrenin Yapısı*, 21.
[168] D'Holbach, *The System of Nature or Laws of the Moral and Physical World*, 1/54.

dinin toplumsal etkisinden bahsetmektedir. Özellikle semâvî dinler olmak üzere genelde tüm dinlerin toplumsal huzuru sağlamak gibi bir misyonu vardır. Bu misyon, ahlâkî temeller üzerinden çerçevelendirilmektedir. Toplumsal barış, toplumsal huzur ve bir arada yaşayabilme kültürünün gelişmesi dinlerin ahlâkı da içinde barındırarak ortaya koydukları temel yasalar çerçevesinde gerçekleşmektedir. Ancak materyalizmin din tasavvuru bu anlayışın tersinedir. Toplumsal anlamda sınıflar bulunduğunu ifade eden materyalizme göre din, üst sınıfların alt sınıfları köleleştirmesine ve kendilerinden yararlanmasına neden olan kötü bir araçtır.[169] Ahlâkın oluşmasının din ile de ilgisi yoktur. Bu sebeple materyalizm, insanların kullanılmasına sebep olan ve insanları yanılgıya iten bu tür inançlardan yoksun olmanın gerekliliğini savunmaktadır.

5. Müslüman Dünyanın Materyalizm İle Tanışması

Özellikle Orta Çağ dönemi içerisinde İslâm medeniyetinin yükselişe geçmesi ve Antik Yunan felsefesi ile tanışması sonucunda Müslüman dünya içerisinde birçok felsefî ekol kendine yer bulmuştur. Tercüme ve fetih hareketleri sonucu, farklı coğrafyalarda var olan dinî inanışlardan da etkilenen kimi Müslüman filozoflar, benimsedikleri görüşleri İslâm akîdeleri içerisinde harmanlama yoluna gitmişlerdir.

İslâm medeniyeti içerisinde kendisine fazlaca yer bulamayan materyalizm ekolü özellikle batıda ilgi görmüştür. Rönesans ve Reform hareketleri neticesinde aydınlanma dönemine giren ve batıda revaçta olan felsefî ekollerden biri de materyalizmdir. İslâm dünyasında siyasi alanda kuvvetli durumda olan Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine baktığımızda teknolojik ve ilmî alanda geri kalmışlığın sonucu olarak batıya öğrenciler gönderilmiş[170] ve bu öğrencilerin yurda dönüşü sonrası batıda revaçta olan materyalizm gibi birçok felsefî ekol ile Türkiye de tanışmıştır.[171] Ülkemizde özellikle materyalist ekol üzerine yazılan yazılar ve bu ekolün genel görüşlerine göre basımı yapılan mecmualar sayesinde materyalizm hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Ancak İslâm medeniyeti ve Osmanlı

[169] Marx-Engels, *Din Üzerine*, 125-126.
[170] Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi* (Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2007), 152.
[171] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 106.

Devleti'nin iç dinamikleri ile fazlaca uyuşmayan noktaları bulunan materyalizme dönemin birçok âlimi tarafından eleştiriler getirilmiştir.[172]

Kelâm tarihi incelendiğinde ilk dönem konularının insan iradesi ve kader üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Fetihler sonucu İslâm coğrafyasının genişlemesi ve farklı din mensupları ile olan karşılaşmalar neticesinde kelâm tarihi içerisinde sonraki dönemlerde madde, araz, cevher vb. dakîku'l-kelâm konuları yer edinmiştir. Aradan geçen uzun zamanlar sonrasında İslâm coğrafyası ile felsefî ekollerin yeniden karşılaştığı görülmektedir. Müslüman topraklarda gerçekleşen batı sömürgesi neticesinde sömürgeci medeniyetin fikrî anlayışı ile karşılaşan Müslümanların bu fikirlerden etkilenmemesinden söz edilemez. Bu karşılaşma sonrasında batıda gerçekleşen modernizm hareketinin İslâm düşünce yapısına uygulanması gerektiği görüşünde olan birçok İslâm âlimi ortaya çıkmıştır. Bu tür görüş ve hareketleri özellikle Seyyid Ahmed Han (öl. 1898), Şiblî Nu'mânî (öl. 1914) ve Fazlurrahman (öl. 1988) gibi isimler üzerinden Hint alt kıtasında görülmektedir.[173]

Batının fikirlerinden etkilenerek İslâm'ın modernist yapıda yeniden şekillenmesi gerektiği düşüncesinde olan fikir adamlarının varlığının yanında İslâm düşünce yapısının bu modernist âlimlerden korunması gerektiğini düşünen âlimler de bulunmaktadır. Aynı zamanda bu âlimler, İslâm düşüncesini, zararlı gördüğü batı kökenli fikirlerden koruma amacıyla kelâmın günümüze göre yeniden yapılanması gerektiği görüşündedirler. Bu âlimler özellikle Yeni İlm-i Kelâm dönemi kelâmcıları olarak zikredilmektedirler.

5.1. Müslüman Dünyada Materyalizmin İlk Belirtileri

Hz. Peygamber nübüvvetini ilan edip insanları tevhid dinine davet etmeden önceki Cahiliye toplumunda bir kısım insanlar Hanîflik inancına sahiptiler. Toplumun ekseriyetini ise putperest müşrikler oluşturmaktaydı. Bu inançların yanı sıra zamanın ezelîliği inancına sahip bir kesim de bulunmaktaydı. Onlara göre yeryüzünde meydana gelen olayların açıklaması yüce bir yaratıcıdan bağımsız olan bir sebep ile yapılmaktadır. Bu sebep dehrdir. Hayat var olma ve yok olmadır. Bu düşünceye sahip olanlar yeniden dirilişi reddetmekte ve

---

[172] bk. Filibeli, Ahmed Hilmi. *Huzûr-ı Aklû Fende Mâddiyyun Meslek-i Dalâleti*. İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, 1332/1913; Ertuğrul, İsmail Fennî. *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*. İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928.

[173] bk. Khan, Syed Ahmed. *A Series of Essays on the Life of Mohammed and Subjects Subsidiary Thereto*. London: Trübner&Co., 1870; Nu'mânî, Şiblî. *İlmü'l-Kelâmi'l-Cedîd*. çev. Celâl es-Saîd el-Hafnâvî. Kahire: el- Merkezü'l-Kavmî li't-Tercüme, 2012; Fazlurrahman. *Ana Konularıyla Kur'an*. çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 16. Basım, 2018.

ahiret inancını kabul etmemektedirler.[174] Bu inanç ekolünün en meşhur âlimi İbnü'r-Râvendî'dir.[175] Kur'an-ı Kerim bu inanç ekolü ile ilgili bazı ayetlerde bize bilgi vermektedir:

"Bir de şöyle demektedirler: "Bu dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur. Ölürüz, yaşarız. Bizi öldüren ise zamandan başkası değildir." Hâlbuki onların bu konuda bir bilgileri yoktur, onlar sadece boş iddiada bulunuyorlar."[176]

Mu'tezilî âlim Zemahşerî (öl. 538/1144), bu âyetin tefsirinde bu sözleri söyleyen kesimin ölüm meleğini reddettiklerini belirtmektedir. Onlara göre günler ve gecelerin geçip gitmesi sonucunda insanların ömrü bitmektedir. Olup biten her şey, mutlak zaman ile açıklanmaktadır.[177]

"Onlar, "Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdan ibarettir; biz bir daha diriltilecek değiliz" demişlerdi."[178]

İbnü'r-Râvendî'nin önceden Mu'tezile'nin ileri gelenlerinden olan ancak daha sonra bu mezhepten de uzaklaşan Ebû Mûsâ Îsâ b. el- Heysem'den (öl. 245/859) ders aldığı nakledilmektedir. Aynı zamanda yine Mu'tezile mezhebine mensup iken sonraları Seneviyye mezhebi ile itham olunan Ebû Îsâ Muhammed b. Hârûn b. Muhammed el-Verrak'ın (öl. 247/861) da öğrenciliğini yaptığı belirtilmektedir.[179] İbnü'r-Râvendî'nin günümüze herhangi bir eseri ulaşmasa da birçok kaynak, görüşlerine yer vermektedir.[180] İbnü'r-Râvendî'nin özellikle "*Kitâbü't-Tâc*" adlı eserinde âlemin ezelî olduğu, "*Kitâbü'z-Zümürrüd*" adlı eserinde peygamberliği reddettiği, "*Kitâbü Na'ti'l-Hikme*" adlı eserinde Allah'ın emir ve yasaklarını kabul etmediği, "*Kitâbü'd-Dâmiğ*" adlı eserinde Kur'an metnini tenkit ettiği ve "*Kitâbü'l-Kazîb*" adlı eserinde de Allah'ın eşya hakkındaki bilgisinin hâdis olduğu görüşlerini savunduğu belirtilmektedir.[181]

Daha önce Orta Çağ materyalizmi bölümünde gördüğümüz üzere İslâm dünyası içerisinde mülhidlikle suçlanan bir diğer isim de Ebû Bekir er- Râzî'dir. Beş temel ilke

---

174 Topaloğlu, "Materyalizm".
175 Altıntaş, "Dehriyye".
176 el- Casiye 45/24.
177 Zemahşerî, Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el- Keşşaf*, (Beyrut: Daru'l Marefah, 2009), 1007.
178 el- En'am 6/29.
179 Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist* (London: Al- Furqan Islamic Heritage Foundation, 2009), 599-600.
180 Kutluer, "İbnü'r-Râvendî".
181 Nedîm, *el-Fihrist*, 601-604; Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, çev. Metin Yıldız (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 59-60.

doktrini ile Allah'ın yoktan var edemeyeceğini, bunu ancak ezelî olan nefis ile kararlaştırabileceğini savunmaktadır. Dolayısıyla âlemin oluşumu ezelî bir cevher niteliğindeki heyûlâ neticesinde gerçekleşmektedir. Bu oluşumda meydana gelen mekân ve zamanın da ezelî niteliği vardır. Aynı zamanda Râzî'ye göre Allah, insanları eşit yaratmaktadır. Bu nedenle peygamberliğe gerek yoktur. Zira peygamberler, insanlar arasında fitneye sebep olmaktadır.[182]

Sonraki dönemlerde İslam âlimlerinin dehriyyûn kavramını farklı nitelendirdikleri göze çarpmaktadır. Şehristânî (öl. 548/1153) Allah'ı ve ahiret inancını inkâr eden, akledilir âlemi kabul etmeyen ve metafiziği reddeden kesimi dehriyye olarak tanımlamaktadır. Şehristânî'de dehriyye, natüralist materyalist olarak görülmektedir.[183] Gazzâlî (öl. 505/1111) ise dehriyyûn ekolünü tabiiyyûn ve ilâhiyyûn ekollerinden ayırmakta ve dehriyye ekolünü materyalist filozoflar olarak nitelendirmektedir.[184]

İmam Mâtürîdî (öl. 333/944) ise dehriyye ekolünü tabiatın ezelî olduğu düşüncesi ve atomların ezelîliği ile arazların determinizm ile açıklaması görüşlerini beyan ederek nitelendirmektedir.[185] İmam Mâtürîdî'ye göre Demokritos atomculuğu yanında Aristo (öl. MÖ 322) felsefesi de dehriyye olarak görülmektedir. Zira Aristocu felsefede ilk madde ezelî bir kuvvedir.[186]

5.2. Türkiye'de Materyalizm

Materyalizm ekolü düşünce yapısı olarak batıda önemli bir yer tutmakta ve siyaset, eğitim, ekonomi gibi birçok alanda etkili olmaktadır. Kendisine batıyı örnek alarak medenîleşme yolunda adımlar atmak isteyen her ülke materyalizm ile karşılaşmak durumunda kaldığından dolayı toplumsal kültürlerinde bu düşünce sisteminden etkilenme yoluna gitmektedirler. Materyalizmin etki ettiği ülkelerden biri de Türkiye'dir. Özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru materyalizm ülkemizde hissedilmeye başlamıştır.[187]

---

[182] Râzî, *Felsefe Risâleleri*, 268-286.
[183] Muhammed bin Abdülkerim eş- Şehristânî, *Milel ve Nihal* (Beyrut: Daru'l Marefah, 1993), 305-307.
[184] Gazzâlî, Ebû Hâmid, *El- Münkız Mine'd-Dalâl* (Beyrut: Daru'l Minhac, 2015), 64-67; Altıntaş, "Dehriyye".
[185] Ebû Mansûr el- Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2016), 224-227.
[186] Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 232-233.
[187] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 7-8.

Materyalizm çeşitlerinde gördüğümüz üzere bu düşünce sistemi ülkemizde klasik materyalizm ve diyalektik materyalizm olmak üzere iki türlü gelişme ve yayılma göstermektedir. Diyalektik materyalizm 1919'dan sonra daha çok siyasi alanda ancak sınırlı bir şekilde yayılım gösterse de klasik materyalizm 19. yüzyılın sonlarından itibaren ülkemizde gelişim göstermektedir.[188]

Özellikle bu dönem içerisinde ülkemizde askerî, idarî ve ilmî gibi birçok alanda iyileştirme amaçlı yenilik gayretleri görülmektedir. Medreselerin ehemmiyetini kaybetmesi neticesinde batı tarzı yeni eğitim kurumları açılmış, Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiş, gazete ve dergiler basılmıştır. 1826 yılında Avrupa standartlarına göre açılan "Tıphane" zaman içerisinde materyalist muhtevaya sahip bir kütüphane şeklini almıştır. Galatasaray Lisesi ve Robert Koleji'nde öğrencilere Avrupa'ya haiz olan düşünce sistemleri ders olarak okutulmuştur.[189]

Materyalizmin ülkemizde yayılmasına etken olan önemli sebeplerden biri de yayınlardır. Özellikle felsefi alanda yapılan tercümelerin yayınlanması materyalizmin yayılmasını tetikleyen unsurlardandır.[190] II. Meşrutiyet'in ilanıyla fikir serbestliğinin oluşması sonucunda birkaç materyalist eser tercüme edilmiştir. Bu eserlerden bilinen ilk tercüme Münif Paşa'ya (öl. 1910) ait Voltaire (öl. 1778), Fenelon (öl. 1715) ve Fontenelle'nin (öl. 1757) eserlerinde seçme olarak hazırlanan "*Muhaverat-ı Hikemiye*" (Felsefi Konuşmalar) adlı eserdir.[191] Aynı zamanda Yusuf Kâmil Paşa'nın (öl. 1876) Fenelon'a ait "*Telemaque*" adlı tercümesi de bu eserler arasında zikredilmektedir.[192] Bunun yanı sıra Büchner'in "*Madde ve Kuvvet*" adlı eseri Baha Tevfik (öl. 1914) ve Ahmet Nebil (öl. 1945) tarafından, Ernest Haeckel'in "*Vahdet-i Mevcut*" ve "*Bir Tabiat Âliminin Dini*" adlı eserleri yine aynı çevirmenler tarafından[193] ve Eduard Hartmann'ın (öl. 1906) "*Darwinizm*" adlı eseri de Memduh Süleyman [öl. 1920 (?)] tarafından çevirisi yapılarak yayına sunulmuştur.[194]

---

188 Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 8.
189 Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 494.
190 Emel Koç, "Klasik Materyalizm ve Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Yansımaları", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/2 (Kasım 2009), 78.
191 Murtaza Korlaelçi, ""Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1985), 210.
192 Cevdet Perin, *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri* (İstanbul: Pulhan Matbaası, 1946), 205.
193 Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 111.
194 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1992), 243.

Materyalist düşünce sisteminin yayılmasında önemli rol oynayan basımlardan biri de "*İçtihad*" dergisidir.[195] Bu dergide ünlü materyalistlerden Büchner'in, Ernest Renan'ın (öl. 1892), Darwin'in görüşleri belirtilmekte ve tanıtılmaktadır. Aynı zamanda bu dergi içerisinde materyalist görüşlere sahip yerli düşünürlerimizin de fikirlerine yer verilmektedir.[196]

Baha Tevfik tarafından kurulan "*Teceddüd-i İlmi ve Felsefi Kütüphanesi*" fen ve felsefi konulu yazıları içeriğinde barındırmaktadır.[197] Bu kütüphane ilk önce "*Yirminci Asırda Zekâ Mecmuası*" adlı derginin, ardından yerini alacak "*Felsefe Mecmuası*" adlı derginin basımını üstlenmiştir. Bu mecmuaların içerisinde materyalist düşüncelere sahip olan Baha Tevfik, Subhi Edhem [öl. 1923 (?)], Ahmet Nebil, Mehmet Necip (öl. ?), Naci Fikret (öl. 1921) ve Memduh Süleyman gibi fikir adamlarının makaleleri ve çevirileri yer almaktadır. Darwinizm ve Lamarckizm Subhi Edhem ve Memduh Süleyman'ın yazıları ile tanıtılmıştır. Materyalizmin Türkiye içerisinde tanıtılıp yayılmasında bu fikir adamlarının ve mecmualarının çok önemli bir rolü vardır.[198] Aynı zamanda "*Felsefe Mecmuası*" ve "*Yirminci Asırda Zekâ*" adlı mecmualar gibi "*Piyano Mecmuası*" adlı derginin de materyalizmin yayılmasında katkısı bulunmaktadır.[199]

1860 yılında Münif Paşa tarafından kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Kuruluşu'na ait olan "*Mecmua-i Fünun*" dergisinde fen ilimlerinden ve batı medeniyetinin yeniliklerinden bahis açılmıştır.[200] Örneğin bu derginin yazarlarından Kadri Bey (öl. ?), bir yazısında atom fikrini konu edinmiştir.[201] Dergiye ait yazılarda somut olarak materyalizm ele alınmazken evrim fikri dinî akidelere uygun hale getirilmeye çalışılmıştır.[202]

1860 yılından itibaren süregelen gelenek-modernizm çatışmasında "*Edebiyat-ı Cedide*" vesilesi ile Türk Edebiyatı batı tarzını tamamen benimsemiştir. Ortaya çıkan bu edebi hareketin en önemli yayın organı "*Servet-i Fünun*" dergisidir. Bu dergide pozitivizm, materyalizm, realizm ve natüralizm gibi Batı kökenli düşünce sistemlerini benimseyen filozoflara ait yazılar neşredilmiştir. Servet-i Fünun'da materyalizm ile ilgili yazıların

---

[195] Bayram Ali Çetinkaya, "Meşrutiyet Devri Felsefî Hayat: Akımlar, Temsilciler, Telifler ve Tercümeler", *İslami Araştırmalar Dergisi* 12/2 (1999), 166.
[196] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 207.
[197] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 234.
[198] Çetinkaya, "Meşrutiyet Devri Felsefî Hayat: Akımlar, Temsilciler, Telifler ve Tercümeler", 167.
[199] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 160.
[200] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 68.
[201] Kadri, "Alâim-i Semâvîye", *Mecmua-ı Fünûn* 2/24 (1280/1863), 487-492.
[202] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 120-121.

yazılması, bu ekolün ülkemizde tanıtılmasında ve yayılmasında önemli bir rol oynamaktadır.[203]

Materyalist düşüncenin ülkemizde yayılmasını sağlayan önemli isimlerden biri de Beşir Fuad'dır (öl. 1887). Beşir Fuad özellikle "*Madde ve Kuvvet*" adlı eseri ile materyalist düşünce sistemini savunan Ludwig Büchner'den etkilenmiştir. Yaşantısı İslâm'a uygun olan Muallim Naci'ye (öl. 1893) dahi Büchner'i tavsiye etmiştir. Fizyolojideki kalp konusunda da Büchner'in görüşünü savunarak hayatı sadece maddî alanda görmektedir. Felsefe anlayışı metafiziği reddederek materyalizm ile uygunluk göstermektedir. Ona göre âlemde dikkat edilmesi gereken iki unsur madde ve kuvvettir. Beşir Fuad'ın görüşlerinin bu yönde olmasının temel sebebi kültürünün kaynağı olan batı materyalizmi ve pozitivizmidir.[204]

Materyalizmi yaymaya çalışan isimlerden biri de Baha Tevfik'tir. Ünlü materyalist Ludwig Büchner'in "*Madde ve Kuvvet*" adlı eserin tercümesini yapmıştır. Aynı zamanda materyalist yazıların bulunduğu Teceddüd-i İlmi ve Felsefi Kütüphanesi'nin kurucusudur. Onun filozof olma anlayışında materyalist düşünceyi savunmak ön plandadır. Materyalist düşünce dışında başka düşünce sistemini savunanlar Baha Tevfik'e göre filozof sayılamaz. Bu sebeple materyalist düşüncede olan Subhi Edhem ve Fazıl Ahmet (öl. 1967), Baha Tevfik'in övgülerine mazhar olurken Filibeli Ahmed Hilmi ve Rıza Tevfik (öl. 1949) gibi düşünürler kendisi tarafından yerilmiştir.[205] Materyalist düşünceyi savunan Baha Tevfik, metafiziği gereksiz görmektedir. Metafiziksel anlamda iyi ve kötüden de bahsedilemez.[206] Baha Tevfik'in savunduğu materyalizm daha çok biyolojik ve evrimci bir materyalizmdir.[207] Biyolojik bir materyalist olarak kabul edilen Büchner'den etkilenen Baha Tevfik, madde ve kuvveti kabul ederek birbirinden ayrılmaz iki unsur olarak görmektedir. Bu iki unsur ezelî ve ebedî nitelik taşımaktadırlar. Ruh da maddî bir varlık olarak kabul edilmektedir. Tecrübe önemlidir ve ancak maddî olan şeyler tecrübe edilmektedir.[208]

---

[203] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 121-130.

[204] Muallim Naci - Beşir Fuad, *İntikad* (İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1304/1886), 58-84; Mehmet Orhan Okay, *Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti* (İstanbul: Hareket Yayınları, 1969), 184-185; Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 212.

[205] Baha Tevfik, *Felsefe-i Ferd* (İstanbul: Keteon Bedrosyan Matbaası, 1332/1914), 55-62.

[206] İbrahim Agâh Çubukçu, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 60-61.

[207] Mustafa Ateş, *Baha Tevfik'te Din ve Tanrı Problemi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 14.

[208] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 279-280; Ateş, *Baha Tevfik'te Din ve Tanrı Problemi*, 16.

Bir diğer materyalist düşünür Subhi Edhem'dir. Subhi Edhem, Türk evrimcilerinden biri olarak kabul edilmektedir. "*Lamarckizm*" ve "*Darwinizm*" adlı eserler neşretmiştir.[209] Bu isimlerin dışında fizyolojik ve biyolojik materyalizmi savunan ve İslamiyet'in biyolojik materyalizm ile uygunluğunu belirten[210] Abdullah Cevdet (öl. 1932), evrim fikrinin İslâm dini ile çatışmadığını belirten[211] Celal Nuri (öl. 1938), eski düşünce ve inançların yerini çağa uygun materyalist, pozitivist düşünce ve inançların alması gerektiğini savunan[212] Edhem Necdet (öl. 1945) ve yaptığı çevirilerle evrim fikrini benimseyen[213] Memduh Süleyman gibi isimler dönemin materyalist savunusunu yapan düşünürler olarak zikredilmektedirler. Âlem ve canlılar üzerinde evrimci fikirler ileri sürerek bulunduğu devirde yeni fikirler ortaya atmış olan Hoca Tahsin (öl. 1881) de materyalizmin ülkemize girmesinde etkili olan isimlerden biridir.[214]

5.3. Materyalizme Karşı Olanlar

II. Meşrutiyet'in sağladığı fikir özgürlüğü sayesinde ülkemizde bir ıslahat hareketi yapmak isteyen ve bu ıslahat çalışmalarını batıyı ve batının fikirleri ile oluşturmak isteyen birçok fikir insanı, açtıkları kuruluşlar ve yayınladıkları mecmualar ile asra uygun olarak gördükleri materyalist, natüralist, pozitivist ve evrimci fikirleri sunma fırsatı bulmuşlardır. Ancak dönem içerisinde ülkemizde bu fikirleri kabul etmeyen ve tenkit yoluna giden birçok fikir insanı da mevcuttur. Ahmed Midhat (öl. 1912), Filibeli Ahmed Hilmi, İsmail Fennî, İsmail Ferid (öl. ?) ve Mehmet Akif Ersoy (öl. 1936) gibi birçok isim materyalizmi ilmî, felsefî ve dinî boyutlarda tenkit etme yoluna gitmişlerdir.

Ahmed Midhat, öncelikle materyalistlerin maneviyatı reddettiklerini belirtmektedir. Onlara göre ilahlık hükmü maddeye indirgenmektedir. Ahmed Midhat'a göre materyalistlerin bahsettiği ve yaratıcılık hükmü verdiği madde ve kuvvet aslında kelâm ilminde bahsedilen, yaratılmış olan cevher ve arazdır. Materyalistlerin yaptıkları sadece bu iki ismi değiştirmek ve bu unsurlara yaratıcılık özelliği vermekten ibarettir. Ahmed Midhat, kişinin kendi varlığını bilmesi ile yaratıcısını da bileceğini söylemektedir. Ona göre

---

[209] bk. Edhem, Subhi. *Lamarkizm*. İstanbul: Nefaset Matbaası, 1330/1912; Edhem, Subhi. Darwinizm. Manastır: Beynelmilel Ticaret Matbaası, 1327/1909.
[210] bk. Cevdet, Abdullah. *Fünun ve Felsefe*. İstanbul: Matbaa-i İctihad, 1912.
[211] bk. Nuri, Celal. *Tarih-i İstikbal*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1332/1914.
[212] bk. Necdet, Edhem. *Tekâmül Kanunları*. İstanbul: Matbaa-i İctihad, 1329/1911.
[213] bk. Hartmann, Eduard. *Darwinizm*. çev. Memduh Süleyman. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1329/1911.
[214] bk. Tahsin, Hoca. *Tarih-i Tekvin Yahud Hilkat*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1310/1892.

materyalistler, kişi kendisi vasıtasıyla Rabbini bilmemesi için kendi benliğini de reddetmektedir. Ahmed Midhat bu söylemiyle materyalistlerin kişiyi sadece bedenden, maddeden ibaret saymalarını eleştirmektedir.[215] Beden, madde tarafından yaratılmamıştır, maddeden yaratılmıştır. Bunun en önemli ispatı ise yediğimiz besinler, vücudu oluşturan moleküller neticesinde bedenin sürekli bir değişim içerisinde olmasıdır.[216] Değişim ise fizyolojik olarak gerçekleşmektedir. Ruhun hali aynı kalmaktadır.[217] Örnek olarak şehvet duygusu bebeklik döneminde görülmezken gençlik döneminde ortaya çıkmaktadır.[218] Bebeklik ve ihtiyarlık döneminde fizyolojik sebeplerden dolayı olmayan bu duygunun gençlik döneminde ortaya çıkması, nefsani zorlama ve isteklerin ruh ile beraber olmadığını ispat etmektedir. Kişide bu duyguyu oluşturan özellik çıkarıldığında ruh yine aynı saflığı ile kalacaktır.[219]

Materyalizmi eleştiren isimlerden biri de İsmail Ferid'dir. İsmail Ferid yazmış olduğu "*İbtal-i Mezheb-i Maddiyyun*" adlı eserde Ludwig Büchner'e ait "*Madde ve Kuvvet*" adlı eseri eleştirmiştir. Âlemin başlangıç halinde zerrelerden ibaret olduğu görüşünü bilimsel olmadığı yönünde tenkit etmektedir. Zira âlemin başlangıcı insanoğlu için bilinemez bir durumdur.[220] Bu olaya şahit olunmadığı için bir öngörü yapılması doğru ve bilimsel olmayan bir yaklaşımdır.[221] Hayatın başlangıcını da hücrenin oluşumundan daha önce meydana gelen organik bir maddeye bağlamak bir hatadır. Bu durum kabul edilirse hayatın varlığından bu organik madde olmadan bahsedilememektedir. Bu madde bozulduğu anda ruhun bedenden ayrılması gerekmektedir. Ancak bedenin bozulması maddenin bedenden ayrılması ile gerçekleşmez. Ruh, bedenden ayrılırsa beden ancak bozulacaktır.[222] Yine İsmail Ferid, tabiat üzerinden materyalizmi eleştirmekte ve tabiattaki düzenli kanunların varlığını ilk sebep olan yüce yaratıcıya bağlamaktadır.[223]

Materyalizme eleştiri getiren isimlerden bir diğeri Mehmed Ali Ayni'dir (öl. 1945). Ayni'ye göre olayların âlemde gerçekleşebilmesi için zaman gibi mekâna da ihtiyaç vardır.

---

[215] Ahmed Midhat, *Ben Neyim? Hikmet-i Mâddiyyeye Müdâfa'a* (İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1308/1891), 13-15.
[216] Ahmed Midhat, *Ben Neyim? Hikmet-i Mâddiyyeye Müdâfa'a*, 57.
[217] Ahmed Midhat, *Ben Neyim? Hikmet-i Mâddiyyeye Müdâfa'a*, 82.
[218] Ahmed Midhat, *Ben Neyim? Hikmet-i Mâddiyyeye Müdâfa'a*, 73.
[219] Ahmed Midhat, *Ben Neyim? Hikmet-i Mâddiyyeye Müdâfa'a*, 86.
[220] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn*, sad. Ali Utku – Abazar Sepehri (Konya: Çizgi Kitabevi, 2012), 205.
[221] Ayşe Elvan Bilgir, *İsmail Ferid'in Materyalizm Eleştirisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 45.
[222] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn*, 234; Bilgir, *İsmail Ferid'in Materyalizm Eleştirisi*, 49.
[223] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn*, 288.

Mekân içerisinde ise hayat ve hareket gözlemlenmektedir. Hayatın ve hareketin varlığı da maddenin varlığına delalet etmektedir. Ancak madde cansız olduğu için fiil gerçekleştirmede tek başına yeterli değildir, ruha ihtiyacı vardır. Fiillerin gerçekleşmesi için madde ve ruhun ortak bir şekilde hareket etmesi lazımdır. Ancak yine âlemi gözlediğimiz zaman bize olağanüstü olarak görülen eserlerin oluşması madde ve ruhun ortak hareket etmesi ile de açıklanamamaktadır. Âlemde mutlak surette kanunlar koyan bir düzenleyiciye ihtiyaç vardır.[224]

Dönemin materyalist anlayışa eleştiri getiren isimlerinden biri de Harpûtîzâde Hacı Mustafa Efendi'dir (öl. 1920). Harpûtîzâde Mustafa Efendi'de İsmail Ferid gibi Ludwig Büchner'in "*Madde ve Kuvvet*" adlı eserini materyalizm ile İslâm dininin madde anlayışında farklılıklar olduğunu belirttiği "*Red ve İsbât*" kitabında tenkit etmektedir.[225]

Bu dönem içerisinde İslâm savunusu yapan isimlerden biri de Namık Kemal'dir (öl. 1888). Namık Kemal, Renan'ı yazmış olduğu "*İslâmiyet ve Bilim*" adlı eseri üzerinden eleştirmektedir. Ona göre İslâm ile bilim arasında herhangi bir çatışma yoktur ve İslâm, bilim karşısında bir engel değildir. Namık Kemal bu eleştirisini geliştirirken İslâm dünyasından özellikle felsefe ile meşgul olan Fârâbî'den (öl. 339/950), İbn Sînâ'dan (öl. 428/1037), Kindî'den [öl. 252/866 (?)] bahis açmakta ve İbn Rüşd (öl. 595/1198), astronomi ile ilgilenen Uluğ Bey (öl. 853/1449) ve tarihçi İbn Haldûn'dan (öl. 808/1406) destek almaktadır.[226]

Dönemin materyalist eleştirisini yapan isimlerden bir diğeri de Emin Feyzi'dir (öl. 1929). Emin Feyzi'ye göre maddeciler ilâhlık hakkını maddeye vermekle büyük bir hata içerisine girmektedirler. Varlıkların oluşumunda bulunan atomlar ilâhi bir ilim ve irade olamadan şekil, durum ve kanunlarını tespit ve tayin edebilme özelliklerine sahip değildir. Atomların varlıkları oluşturması ancak Allah'ın ilim ve iradesi ile gerçekleşebilir.[227]

Bu dönem içerisinde Fatma Aliye (öl. 1936) de aklımızın algılayamadığı her şeyi inkâra kalkışmanın doğru bir yaklaşım olmadığını belirterek materyalizme cephe almaktadır. Ona göre bazı olayları aklımızın almamasının sebebi aklımızın sınırlı olmasından dolayı hakikati algılayamamamızdır. Maddeciler bu konuda hata etmekte ve maddenin dahi tam

---

224 Mehmed Ali Aynî, *Reybîlik, Bedbînlik, Lâ-İlâhîlik Nedir? Tevfik Fikret'in Târih-i Kadîm'ine Bir Cevâb* (İstanbul: Yeni Matbaa, 1927), 75-76.
225 Harputîzâde Hacı Mustafa Efendi*, Red ve İsbât* (İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, 1330)1912), 20-27.
226 Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi* (İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1326/1908), 30-36.
227 Emin Feyzi, *İlim ve İrade: Mâddiyyûn Mezhebinin Reddini Muhtevîdir* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1342/1926), 15-16.

olarak ne anlama geldiğini bilmeden, madde kavramını tam olarak tanımlayamadan ruhu inkâr etmektedirler. Fatma Aliye maddecilerin ruhun aslı bilinemiyor diyerek ruhu inkâr edip maddeyi tanımlayamadan ona iman ettiklerini belirtmektedir.[228]

Kısacası Tanzimat'tan önce batıya ait olan değerlerin eleştirildiği görülürken özellikle Tanzimat'tan sonra batıya ait olan felsefî düşüncelerin Osmanlı'da bir etkisinin olduğu görülmektedir. Dönemin birtakım düşünürlerini etkileyen felsefî ekoller genellikle materyalizm ve pozitivizmdir. Kimi düşünürler bu ekollerin görüşlerini benimseme yoluna giderlerken kimi düşünürler ise bu ekollerin görüşlerinin yanlışlığını ispat etmeye çalışmıştır.[229]

5.4. Diğer İslâm Coğrafyalarında Batı İlişkileri ve Materyalizm

Hindistan'da 1857 yılında gerçekleşen "Sipahi Ayaklanması" sonucu İngiltere, Hindistan'da yönetimi ele geçirmiştir. Ayaklanmadan özellikle Müslümanların sorumlu tutulması sonucunda ülkede İngilizler tarafından Müslümanlara yönelik baskıcı bir politika gerçekleştirilmiş, resmî alanlarda görev yapan Müslümanlar görevlerinden uzaklaştırılmıştır. İngiliz hukukunun geçerli olduğu ülkede Müslümanların eğitim görmelerinin önüne de engeller konulmuştur. Tüm bu engellemelerin sebebi Müslümanların, tâbî olduğu İslâm dini için taarruza geçme fikirlerinin İngilizleri tedirgin ediyor olmasıdır. İlerleyen dönemlerde Seyyid Ahmed Han'ın İngilizlerle kurduğu iletişim biçimi sayesinde ülkede Müslümanların geçmişe oranla daha fazla hak elde ettikleri görülmektedir. Ancak eğitim alanında görülen faaliyet dinî ilimlerden ziyade seküler bir eğitim üzerinedir. Müslümanların kendileri için tehdit olma unsurundan kurtulma adına İngilizlerin giriştiği propagandaları şu şekildedir: Cihat İslam'da yoktur, Hindistan dârülislâmdır, Hilafet makamı Kureyş'in hakkı olduğu için Türkler başta olmak üzere Hint Müslümanları dışında başka Müslümanlarla ilgilenilmemelidir ve zeki ve yetenekli olan gençlere çağa uygun eğitimler verilmelidir.[230] Hindistan'da Müslümanların İngilizlere yönelik bir tehdit olarak algılanması sonucunda Müslümanları bertaraf edebilme adına dönemin çağdaş eğitimleri

---

[228] Fatma Aliye, *Tedkîk-i Ecsâm*, sad. Ali Utku – Arzu Ekinci (Konya: Çizgi Kitabevi, 2009), 64-65.
[229] Fatih Topaloğlu, "Filibeli Ahmet Hilmi Efendi ve Son Dönem Osmanlı Düşüncesine Bir Bakış", *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu*, ed. Mehmet Fatih Gökçek (Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014), 378-379.
[230] Şaban Ali Düzgün, *Seyyid Ahmed Han ve Entelektüel Modernizmi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), 24-30.

yani batı tarzı eğitimler verilmiştir. O dönemde batıda revaçta olan eğitimler ise materyalist ve pozitivist eğitimlerdir.

Seyyid Ahmed Han tarafından kurulan Aligarh İslam Üniversitesi de Hindistan'da önemli bir kültür merkezi halini almıştır. Üniversitede İngiliz eğitim modeline ve Batı felsefesine uygun olarak İslâm dini tetkik edilmiştir. Üniversitenin birçok öğretmeninin müsteşrik olması sebebiyle de Muhammed İkbal (öl. 1938) ve Şiblî Nu'mânî gibi Hintli fikir adamları tarafından eleştiriye tâbi tutulmuştur.[231]

Nitekim Seyyid Ahmed Han'ın mucizelere olan yaklaşımı, onları aklî bir izahla açıklamaya giderek reddetmek şeklindedir. Hz. Musa'nın âsasının yılana dönüşmesi gibi birçok mucize, onun arkasından gelen takipçilerinin uydurduğu efsanelerdir. Bu uydurmaların amacı ise halkın, peygamberini doğaüstü güçlerle donatma arzusudur.[232]

Hz. Muhammed'in mucizeleri olarak görülen mi'rac ve şakk-ı sadr hadiselerinin de Seyyid Ahmed Han'a göre dinin temeliyle alakası yoktur. Kabul edilmediği takdirde insanların imanına zarar vermeyecek olan bu olayların gerçekliği bulunmamaktadır, uydurmadır.[233]

Hint alt kıtasının ilk modern Müslüman tarihçisi olarak kabul edilen Şiblî Nu'mânî, her ne kadar müsteşrik kadro sebebiyle Aligarh İslâm Üniversitesi'ni eleştirse de bir dönem bu üniversitede görev almıştır. İslam kültür ve düşünce yapısının yeniden düzenlenmesi noktasında da Seyyid Ahmed Han'dan etkilendiği görülmektedir.[234]

Nu'mânî, Hindistan bölgesinde yeni kelâm hareketinin de temsilcisi olarak görülmektedir.[235] O, kendisinden önceki seleflerin yolundan sapmadan birey ve toplumların içerisinde bulunduğu şartların da değerlendirildiği ve olayları ona göre yorumladığı yeni bir kelâm metodu geliştirmek istediğini ifade etmektedir. Nu'mânî aynı zamanda bu tür bir metoda doğuda rastlamadığını ve metodun Avrupa'da kullanıldığını da belirtmektedir. [236]

---

231 Halit Eren, "Aligarh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Ekim 2021).
232 Syed Ahmed Khan, "Mohammedan Traditions", *A Series of Essays on the Life of Mohammed and Subjects Subsidiary Thereto* (London: Trübner&Co., 1870), 18.
233 Syed Ahmed Khan, "Shakki-Sadar and Meraj", *A Series of Essays on the Life of Mohammed and Subjects Subsidiary Thereto* (London: Trübner&Co., 1870), 34.
234 Anıs Ahmad, "Şiblî Nu'mânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Mart 2022).
235 Mehmet Sait Özervarlı, "Şiblî Nu'mânî (Fikirleri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 2 Mart 2022)
236 Şiblî Nu'mânî, *İlmü'l-Kelâmi'l-Cedîd,* çev. Celâl es-Saîd el-Hafnâvî (Kahire: el- Merkezü'l-Kavmî li't-Tercüme, 2012), 16-17.

Nübüvvet konusuna da değinen Nu‘mânî, mucizevî olaylar üzerinden okunan nübüvvet anlayışını eleştirmektedir. Özellikle mucizenin peygamberlik ispatı için gerekli olduğu görüşünü benimsememektedir. Ona göre tarihte Müslüman olmayan ancak mucize olarak nitelendirilecek eylemlerde bulunan insanlar da vardır. Bu tür bir durumda onların peygamberliğine inanılmayacağından dolayı sadece mucize üzerinden nübüvvet anlayışı üretmek hatalı bir tutum olacaktır. Hz. Musa’nın gösterdiği mucize türünden olayların kıyamete kadar bir benzerinin gösterilemeyeceğinden emin olunamayacağı görüşündedir.[237]

İslâm kültür ve düşünce yapısında yenilenmeyi savunan Hintli Müslümanlardan biri de Muhammed İkbal’dir. İkbal’e göre din, üç farklı yaşam evresinden geçmektedir. Bunlar inanç, düşünce ve keşif dönemleridir. İlk evrede herhangi bir akletmeden söz edilmemektedir. Bu evre, koşulsuz inancın olduğu bir evredir. İkinci dönemde ise Tanrı fikri mantıksal bir çerçevede izlenmeye çalışılmaktadır. Üçüncü evrede ise devreye psikoloji girmektedir. Böylelikle dinî yaşam insan ile bir bütünlük oluşturmaktadır. Birey, dini ve dinin getirdiği gerçekliği kendi iç dünyasında keşfetmektedir.[238]

İkbal, din ve bilimin iç içe olduğunu savunmaktadır. Ona göre din ile bilim bugüne kadar ortaya çıkmamış birçok şeyin uyum içerisinde olduğunu gösteren keşifler yapabilir. Zira bilim ilerledikçe yeni düşünce yolları ortaya çıkmaktadır. Bu durum da felsefî ve dinî düşünce yapısında yeni şekillenmelere neden olmaktadır.[239]

Yenilikçi anlayışı savunan bir diğer isim olan Fazlurrahman, Allah inancının insan kalbine sadece kelâmî delillerle oturtulmayacağını savunmaktadır. Bu nedenle dikkatlerin Kur’an’a çekilmesi gerektiğini belirten Fazlurrahman, ancak bu hakikatlerin insana hatırlatılması ile Allah’ın algılanabilir bir varlık olacağını ifade etmektedir. Hatırlatılması gereken hakikatlerden biri tabiatın bir yaratıcıya olan ihtiyacıdır. Bu hatırlatma ise Allah’ın sadece aşkın bir varlık değil tabiata müdahale eden içkin bir varlık olduğunu kavramak ile mümkündür. Böylelikle tabiatın kendi kanunlarını yaratacak bir akıldan yoksun olduğu ve Allah’a bağımlı olduğu anlaşılacaktır.[240]

Fazlurrahman, tabiat kanunları ile ahlâkî kurallar arasında bir bağ olduğunu da belirtmektedir. İnsanın yaratılma sebebinin yeryüzünde fesat çıkarmadan iyi ve güzel işler

---

237 Nu‘mânî, *İlmü’l-Kelâmi’l-Cedîd*, 233.
238 Muhammad Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in İslam* (Moscow: Dodo Press, 2009), 211.
239 Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in İslam*, vi.
240 Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, çev. Alparslan Açıkgenç (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 32-34.

yapmak olduğunu ifade eden Fazlurrahman, insanın ahlâkî kuralları hiçe saymadan tabiattan faydalanması gerektiğini, zira tabiatın insanın faydalanması için yaratıldığını savunmaktadır.[241]

İslâmî uyanış adı altında gerek Hint alt kıtasında gerekse Mısır'da yaptığı faaliyetler ile adından söz ettiren isimlerden biri Cemâleddin Efgânî'dir (öl. 1897).[242] Efgânî de özellikle materyalizme karşı savaşmış ve bu felsefî ekolün çelişki ve hatalarını ortaya koymuştur. Din kavramına büyük önem veren Efgânî, dinin insana utanma, emanet ve doğruluk gibi hasletler kazandırdığını belirtmektedir. Bu hasletler insana mutluluk sağlayacaktır. Ancak Efgânî, materyalizmin genel görüşleri neticesinde amacının dinsizlik olduğunu ve insanın mutsuzluğunu amaçladığını savunmaktadır.[243] Aynı zamanda Efgânî, materyalizmi biyoloji ve fizik gibi ilimler vasıtasıyla da eleştirmektedir.[244]

Mısır'da yenilik hareketi öncülerinden biri olarak kabul edilen bir diğer isim Muhammed Abduh'dur (öl. 1905).[245] Abduh, kâinat anlayışında İslâm düşüncesi ile materyalizm arasında fark olduğundan bahsetmektedir.[246] Tabiatta meydana gelen olayların yaratıcısı olarak yine tabiatı görmek âlemin oluşumunu tesadüf ile açıklamak demektir. Abduh'a göre herhangi bir şuuru bulunmayan ve bu sebeple akledemeyen bir varlık âlemin yaratıcısı olamaz. Tabiatta görülen nedensellik ilkesi ise Allah'ın bu kanunları yaratması üzerinedir.[247]

Görüldüğü üzere materyalizm, sadece ülkemizde değil birçok İslâm coğrafyasında yayılım göstermiştir. Materyalizmin bu denli yayılma göstermesinde siyasi ve fikrî yakınlaşmaların etken neden olduğunu söylenilebilir. Materyalizm, bu bölgelerdeki kimi fikir insanları tarafından benimsenmiş veya fikirlerinde bir dönüşüm gerçekleştirmiş, kimi fikir insanları tarafından da eleştiriye tâbi tutulmuştur. Sonuç olarak İslâm düşünce yapısına uygun olmayan görüşleri ile İslâm coğrafyalarında, İslâm düşünce yapısının mihenk taşı olan kelâm ilminin yeniden yorumlanması ve biçimlenmesine de katkı sağlamıştır.

---

241 Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç, 133.
242 Hayreddin Karaman, "Efgânî Cemâleddin" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 31 Mart 2022).
243 Cemâleddin Efgânî, *Dehriyyun'a Reddiye*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Ekin Yayınları, 1997), 30-39.
244 Efgânî, *Dehriyyun'a Reddiye*, 11-17.
245 Mehmet Sait Özervarlı, "Muhammed Abduh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 31 Mart 2022).
246 Muhammed Abduh, *Tevhid Risalesi*, çev. Sabri Hizmetli (Ankara: Fecr Yayınları, 1986), 105.
247 Abduh, *Tevhid Risalesi*, 100.

İKİNCİ BÖLÜM

YENİ İLM-İ KELÂM DÖNEMİ TÜRK KELÂMCILARIN MATERYALİZME KARŞI DİN SAVUNUSU

Materyalizmin, Tanzimat dönemi ile başlayan ve ardından Meşrutiyet dönemleri ile devam eden Osmanlı Devleti içerisindeki etkileri birçok aydın ve âlim tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştirinin en çok yoğunlaştığı alan ise amacını dine karşı gelen saldırıları bertaraf etmek olarak nitelendiren kelâm ilmidir. Ancak kelâm ilminin mevcut metodunun, bilimi temel aldığını iddia eden pozitivizm, materyalizm ve darwinizm gibi akımlarla mücadelede yetersiz kalacağını düşünen bazı âlimler, kelâm ilminin bu akımlarla mücadelede başarılı olabilmesi için yeni metotlarla güncellenmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Böylelikle kelâm ilmi için yeni bir dönem başlamış ve bu dönem literatürde Yeni İlm-i Kelâm adı ile anılmıştır.[248]

Yeni İlmi Kelâm, kelâm ilminin karşılaştığı güncel sorunları klasik yöntemler üzerinden değil, yeni ilkeler üzerinden çözümlemeyi hedeflemektedir.[249] Aynı zamanda içeriğini de sadece tarihsel niteliği bulunmayan, çözümlemeyi hedeflediği güncel problemler üzerine oluşturmaktadır.[250] Bu kelâm anlayışının ortaya çıkmasına neden olan problemler ise yukarıda da bahsettiğimiz gibi batıda ortaya çıkan ve felsefî yapısı bulunan düşünce hareketleridir.[251] Bilim ile aralarında uyum olduğunu belirten bu düşünce yapıları, dine karşı bir tavır alınca, din ile bilim arasında bir çatışma olduğunu ifade etmektedirler. Tam da bu noktada Yeni İlm-i Kelâm, din ile bilim arasında bir çatışma olmadığını, aksine uyum içerisinde olduğunu yöntem ve içeriğine eklemektedir.[252] Yeni İlm-i Kelâm anlayışında kesin naslarla sabit olan değişmeyen konular anlamına gelen mesâil ve bu konuların açıklanmasında sosyal ve pozitif bilimler gibi yardımcı ilimler ile zaman ve mekâna göre değişiklik gösterebilen bilgiler anlamına gelen vesâil ayrımı vardır.[253] Vesâilin zaman ve

[248] Mehmet Bulğen, "Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri", *Bilimname* 30 (2016), 426.
[249] İlyas Çelebi, "Kelâm İlminin Yeniden İnşâsında İlke ve İçerik Sorunları", *Kelâmın İşlevselliği ve Günümüz Kelâm Problemleri*, ed. A. Bülent Ünal-A. Bülent Baloğlu (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2000), 89.
[250] Çelebi, "Kelâm İlminin Yeniden İnşâsında İlke ve İçerik Sorunları", 93.
[251] Rabiye Çetin, "Tanzimat'tan Günümüze Kelâmı Yenileme Çabaları I", *Dinî Araştırmalar Dergisi* 16/42 (Ocak-Haziran 2013), 14.
[252] Çetin, "Tanzimat'tan Günümüze Kelâmı Yenileme Çabaları I", 20.
[253] Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Mart 2022).

mekâna göre esneklik göstermesi neticesinde Yeni İlm-i Kelâm, eleştiride bulunacağı düşünce sistemine karşı, modern ilimlerden argümanlar getirmektedir.

Yeni İlm-i Kelâm dönemi içerisinde ulûhiyyet noktasında Allah'ın zat ve sıfatları noktasından ziyade Allah'ın varlığı temel problem olarak ele alınmakta ve bu duruma göre delillendirmeler yapılmaktadır. Nübüvvet noktasında hissî mucizelere gerekli eğilim gösterilmemekte, daha çok hidayet odaklı bir nübüvvet anlatımı görülmektedir. Kadının toplum hayatındaki yeri ve öneminin[254] yanı sıra İslâm dininin diğer dinlerle olan mukayesesi de Yeni İlm-i Kelâmda ifade edilmektedir.[255] Aynı zamanda bu kelâm düşüncesi içerisinde mezhepler arasındaki ihtilaflardan söz edilmemekte, dinin savunusu esas teşkil etmektedir.[256]

Yeni İlm-i Kelâm dönemi literatürüne baktığımızda ise bu dönem içerisinde Manastırlı İsmâil Hakkı'ya (öl. 1912) ait olan "*Metâlib-i İrfâniyye ve İzahât-ı Nûniyye*" ve Harputlu İshak Efendi'ye (öl. 1892) ait olan "*Zübdetü'l-İlmi'l-Kelâm*" adlı eserleri klasik usulü devam ettiren eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Filibeli Ahmed Hilmi'ye ait olan "*Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yâhûd Huzûr-u Fende Mesâlik-i Küfr*" ile "*Huzûr-u Akl ve Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*", Ömer Nasuhi Bilmen'e ait olan "*Muvazzah İlm-i Kelâm*", İzmirli İsmail Hakkı'ya ait olan "*Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme*" ile "*Yeni İlm-i Kelâm*", İsmail Fennî Ertuğrul'a ait olan "*Mâddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*" ve Abdullatif Harpûti'ye ait olan "*Târîh-i İlm-i Kelâm*" ile "*Tenḳīḥu'l-kelâm fî ʿaḳāʾidi ehli'l-İslâm"* adlı eserleri ise yeni bir tarzda telif edilen eserler olarak zikredilmektedir.[257] Çalışmamızda Filibeli'den itibaren sırasıyla bu âlimlerin materyalizmin etkilerine karşı İslâm dinini savunma amaçlı yaptıkları kelâmî eleştirileri ele alacağız.

1. Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi (1865-1914)

Şehbender kelimesi günümüz anlamı ile konsolos kavramını karşılamaktadır.[258] Babası Süleyman Bey şehbenderlik görevini üstlendiği için kendisi şehbenderin oğlu

---

[254] Yavuz, "Kelâm".
[255] Cemalettin Erdemci, "Yeni İlm-i Kelâm", *Kelâma Giriş*, ed. Cağfer Karadaş (Ankara: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2015), 121.
[256] Mehmet Salih Geçit, "Yeni İlm-i Kelâm Hareketinin Kelâm İlmine Kazandırdığı Yenilikler*", Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 9/18 (Temmuz-Aralık 2016),152.
[257] Rıdvan Özdinç, "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Yeni İlm-i Kelâm Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/27 (2016), 235-246.
[258] *Güncel Türkçe Sözlük*, "Şehbender" (Erişim 23 Mayıs 2022).

anlamına gelen Şehbenderzâde olarak anılmaktadır. Günümüzde Plovdiv olarak geçen ve Bulgaristan sınırları içerisinde yer alan Filibe şehrinde doğmuştur. Eğitim hayatı için İstanbul'a gelen Filibeli, Galatasaray Lisesi'ni bitirmiş ardından dönemin önde gelen kuşağı olan Jön Türkler ile irtibat sağlamıştır. Bu temaslar neticesinde Mısır'a kaçan ardından İstanbul'a yeniden dönen Filibeli tutuklanarak Fizan'a sürgüne gönderilmiştir. Bu sürgün esnasında özellikle tasavvufa ilgi duyarak Arûsî tarikatı ile iletişime geçmiştir. İlerleyen zamanlarda yeniden İstanbul'a dönüş yapan Filibeli, Darülfünûn'da felsefe öğretmenliği de yapmıştır. Tasavvuf ve felsefenin yanı sıra kelâm ve tarihe de ilgi göstermiş, roman ve tiyatro eserleri de yayınlamıştır. Dönemin materyalist eser tercümesi yapan ilim adamlarına eleştiriler getiren Filibeli, 1914 yılında hayata gözlerini yummuştur. Ölümü üzerine masonlara yönelik neşriyatları neticesinde zehirlendiği şeklinde çeşitli spekülasyonlar yapılmıştır. Dinî ve fikrî alanda özellikle materyalist ekollere yönelik yazdığı *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, *Hangi Meslek-i Felsefîyi Kabul Etmeliyiz?: Dârülfünun Efendilerine Tahrîrî Konferans*, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür? Yahut Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfür* adlı eserleri mevcut bulunan Filibeli, *İlm-i Ahvâl-i Rûh* adlı eseri ile ruh ilmine, *Târîh-i İslâm* adlı eseri ile İslâm tarihine yönelmiştir. Filibeli'nin aynı zamanda *A'mâk-ı Hayâl* ve *Öksüz Turgut* gibi edebî eserleri de bulunmaktadır.[259] Yaşadığı dönem içerisinde materyalist öğretilerin ülkemize giriş yaptığı zamanlarda, bu ekole yönelik yaptığı eleştiriler ve İslâm dini savunusu ile Yeni İlm-i Kelâm döneminin önde gelen kelâmcılarından biri olarak sayılmaktadır. Filibeli, materyalizme eleştirilerini özellikle inkâr anlayışı üzerinden yapmaktadır. Materyalizmin varlık anlayışını bilgi ve tabiat algısı üzerinden eleştirirken bir yandan da bu ekolün akıl, din ve ruh anlayışını da kabul etmemektedir.

1.1. Bilgi ve Tabiat Algısı Üzerinden Varlık Anlayışı

Materyalizmin bilgi anlayışına göre deney ve tecrübe yolu ile elde edilen bilgiler dışında başka bir bilgiye göre hareket edilmemelidir. Bunun neticesinde de deney ve gözlem yapılabilecek olan tabiat, sadece bu tür bir bilgi ile anlaşılmakta ve metafizik varlıklar, tabiat ile ilişkilendirilmemektedir. Materyalizmin varlık anlayışı böylelikle sadece fizik alanı ile

[259] Abdullah Uçman, "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Mart 2022); Muhammed, "Filibeli Ahmed Hilmi'nin Hayatı, Eserleri ve Düşüncesi", 130-131; Ahmet Dağ, "Doğu-Batı Kutbunda Bir Balkan Düşünürü Olarak Filibeli Ahmed Hilmi'de Batı ve Felsefe Algısı", *Balkanlar ve İslâm*, ed. Abdullah Taha İmamoğlu vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 3/449-452.

sınırlandırılmaktadır.[260] Filibeli ise materyalizmin bu görüşüne karşı gelebilecek bir bilgi ve tabiat algısı üzerinden varlık anlayışı sunmaktadır.

Filibeli'ye göre basit bilgiler, ilmi bilgiler ve felsefi bilgiler olmak üzere üç tür bilgi vardır. Basit bilgiler, dünyada meydana gelen bir olayı göründüğü gibi açıklamaktadır. İlmi bilgiler ise görünürde olanın dışına çıkarak olayların sebep ve nedenlerini bir düşünmenin sonucu olarak anlayıp bilmektir.[261]

Bazı filozoflara göre insan zekâsı ilmi bilgiler ile sınırlıdır ve bu sınırı aşacak gücü yoktur. Tecrübe ile sabit olan olayları ilmi olarak kabul ederler ancak tecrübe dışı sayılan bütün her şey ilmin dışında kalmaktadır. İlmin dışında kalanları ise ispat mümkün değildir. Bu tür bilgiler zan ifade etmektedir. Dolayısıyla ilk sebep ve yüce yaratıcı gibi fikirler insan zekâsı ile anlaşılamamaktadır.[262]

Bu tür bir yaklaşım içerisinde olanların her şeyi var eden bir yaratıcı olması tasavvuru nasıl ki ilmin dışında görülüyorsa, o halde bu tür bir tasavvuru inkâra kalkışmak da aynı derecede ilmin dışında bir sonuçtur. Allah metafizik bir varlık olarak ve ilmin dışına çıkan bir konu olarak görülmekte ise O'nun yokluğu hakkında da bir hüküm verilmemelidir. Zira hüküm verildiği takdir de ilmin dışına çıkılmış olur.[263]

Sadece ilim alanında kalan bir filozof için ancak şüphecilik ekolü uygun olmaktadır. Bunun dışında kalan tüm ekoller zan ifade etmektedirler. Bu sebeple materyalizm de ilmin dışında kalmakta olan bir ekol vaziyetindedir.[264]

Ancak Filibeli'ye göre yalnızca insan zekâsı ile sınırlı olan bir ilim mümkün değildir. İnsan olayların nasıl olduğunu soracaktır. Nasıl sorusu beraberinde niçin sorusunu getirecektir. İnsan olayların içerisinde bir amaç ve bir sebep arayacaktır. İnsan ilk sebebe ulaşmadan içindeki bu sorgulamadan mutmain olamayacaktır.[265]

Dünyada meydana gelen olaylar, tabiat kanunları bir yüce yaratıcıya dayandırılırsa anlam ve değer bulur. Eğer bu varlık reddedilecek olursa tüm tabiat kanunlarının insan

---

[260] Hobbes, *Leviathan: Or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth, Ecclesiasticall and Civil,* 65.
[261] Filibeli Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahud Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfr* (İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, 1327/1910), 24-25.
[262] Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahud Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfr*, 25-26.
[263] Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahud Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfr*, 26.
[264] Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahud Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfr*, 26.
[265] Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahud Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfr*, 27.

zihninde tasarlanmış olacağı anlamını taşır. Tam bu noktada sorulacak olan niçin sorusu ile artık felsefe alanına giriş yapılmaktadır. Böylece tüm kanunların ve tüm yaratılmışların bir amacı, bir anlamı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu şekilde ortaya çıkan bilgi ise Filibeli'nin üçlü bilgi tasnifinin sonuncusu olan felsefî bilgidir.[266] Filibeli, bu görüşleriyle insanın sadece gördüğü ile yetinecek bir varlık olmadığını ifade etmektedir. İnsan merak eden, görmediğine ve bilmediğine ilgi duyan bir yapıya sahiptir. İnsanın bu merakının gelişmesinde kuşkusuz tabiatta meydana gelen değişimler ve olaylar da etkilidir. İnsan zekâsı bunun nedenini araştırmadan ve sorgulamadan edemeyecektir. Bu sebeple insan doğal olarak kendini metafiziksel alanda bulmaktadır.

1.2. Madde Anlayışı

Materyalizmde kabul gören iki esas vardır. Bunlar madde ve kuvvettir. İlk sebep kabul edilmedikçe madde ve maddenin nitelikleri anlaşılamayacaktır. Materyalizm, zorunlu olan ilk sebebin yerini yönetici ilke terimi ile doldurmaya çalışmaktadır. Filibeli bu uğraşı çok gereksiz görmektedir ve yönetici ilkenin ne anlama geldiğini sormaktadır. Eğer bu yönetici ilkeden kasıt Allah ise materyalizm mesleği bunu reddedecektir. Cevabın bu yönde olduğunu kabul etmeleri halinde ise ortada yine bir anlamsızlık oluşmaktadır. Zira tecrübe ve gözleme dayalı olan gerçeklerin tecrübeden uzak, soyut bir tasavvur tarafından peyda olduğunu kabul etmek materyalizmin düşünce yapısı ile uyuşmayacaktır.[267]

Materyalizme göre her yerde var olan maddenin mevcudiyeti ve mahiyeti hakkında kesin bir bilgi söz konusu değildir. Aynı zamanda bir zerreden tüm evrenin oluşumu ile ilgili hüküm vermektedir. Bu durum ise bir metafizik işlemidir. Materyalizm hem metafiziği reddetmekte, hem de kendi düşüncelerine aykırı bir biçimde metafizik işlemi yapmaktadır.[268]

Filibeli'ye göre bazı materyalist filozofların yaptıkları bir hata vardır. Varsayımlar ile hakikati birbirine karıştırmaktadırlar. Varsayımlardan bir hakikatmiş gibi bahsetmektedirler. Aradan belli bir süre geçtikten sonra aslında bahsedilen şeyin hakikat değil de tam tersi durumun hakikat olduğu ortaya çıkmaktadır. Örneğin eterin yokluğuna hüküm verilmişken aradan zaman geçtikten sonra eterin varlığına hükmedilmiştir. Bunlar birer varsayım olduğu

---

[266] Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahud Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfr*, 28.
[267] Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti* (İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, 1332/1913), 44.
[268] Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 50.

için tecrübe alanından çıkılmakta ve artık metafizik alana girilmektedir. Değişkenlik gösteren durumlar ile kalbe ait olan hakikatlere saldırmak son derece manasızdır.[269] Günümüzde de bilim adına birçok teorinin ortaya atıldığı görülmektedir. Dönemin verilerine göre bir hüküm verilmekte ancak ilerleyen zamanlarda ortaya çıkan yeni bulgular neticesinde eski verilerin ya yanlışlığı ya da güncel şekli ortaya çıkmaktadır. Bu durum ise yeni bir hüküm meydana getirmektedir.

Filibeli materyalizmin genel görüşlerini şu şekilde özetler:

1. Madde ve kuvvet bizâtihi mevcuttur.
2. Madde ve kuvvet ezelî ve ebedîdir.
3. Tecrübe yalnızca duyumlar ile elde edilir.
4. Tabiattaki kanunlar değişmezdir.
5. Yaşam kendiliğinden oluşmuştur.
6. Tabiat, kendi kanunları ile açıklanabilir olduğu için bir yaratıcıya gerek yoktur.
7. Ruh, beyin ve mevcut kuvvetlere indirgenerek açıklanır.
8. Ruhânî olaylar tabiat kanunlarının etkisi ile açıklanarak insanın özgürlüğünden bahsedilemez.[270]

Filibeli'ye göre maddenin varlığı ve ne olduğu tam olarak bilinemeyen bir durumdur. Bilime göre kuvvet ve madde yok olmasa da bir dönüşüm içerisindedirler. Bilim, edinilen bu bilgiler ile tecrübe ile sabit olanın dışına çıkarak sonsuzluk ile ilgili hüküm vermez. Materyalizm, bu alanın dışına çıkarak metafiziksel hükümler getirmektedir. Allah'ı bilmek bilimin uyguladığı tecrübe yolu ile mümkün değilse o halde O'nu inkâr etmekte bir o kadar imkân dâhilinde değildir.[271]

---

[269] Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 53-54.
[270] Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 72; Filibeli Ahmed Hilmi, *Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz? Dârü'l-Fünûn Efendilerine Tahrîrî Konferans* (İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, 1329/1911), 42-43.
[271] Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 74-75.

Bilim bize madde ve kuvvetin yok olmadığını söylese de Filibeli'ye göre maddeyi yok sayma, maddeyi yok etme tasavvur edilebilir bir durumdur. Bu bilime aykırı bir durum değildir. Zira kimyadaki mutlak sıfır meselesi bu duruma bir örnektir.[272]

Isı ölçümlerinde sıfır derecesi itibaridir. Mükemmel vaziyet içerisinde bir gaz varsayarsak, her soğuma derecesinde 1/273 derece hacimsel olarak küçülecektir. Eğer 273 soğuma derecesinde tam bir soğuma gerçekleşirse bu gaz yok olacaktır. Bu yok olma sonucuna ulaşılamasa da her bir derece soğumada hacimlerinde 1/273 küçülme meydana geldiği tecrübe ile sabit olan bir konudur. 273 derece burada mutlak sıfır olarak itibar bulmaktadır.[273]

Filibeli maddeyi bu şekilde yok etmenin tasavvur edileceğini söylediği gibi bu vasıtalara sahip olunamadığını da belirtmektedir. Ona göre yok olabileceği tasavvur edilen bir şeyi a priori şeklinde sunmak ve kâinatın kaynağı olarak göstermek doğru değildir.[274]

Filibeli'ye göre materyalizm ekolü ispat edilmesi mümkün olmayan varsayımları esas aldığı için bilime aykırıdır.[275] Tecrübe ve gözlem sonucu ortaya çıkan bulguları açıklamak için varsayımlar meydana getirilmektedir. Bu varsayımların içeriği genelleştirilerek kanunlar ortaya çıkarılmaktadır. Bunun amacı şeylerin arasındaki ilişki ağını açığa çıkarmaktır. Varsayımlar gerçeğe ulaşmak için birer araç rolü görmektedir. Tek başlarına değişmeyen bir gerçeklik payları yoktur. Ancak materyalizm, varsayımları tabiata karşı genellemekte ve bunları birer hakikat olarak görmektedir.[276] Materyalizme göre varlık madde ve kuvvetten ibaret olduğu için bu ekol maneviyatı tümüyle reddetmektedir.

Filibeli'nin materyalizm eleştirilerinde özellikle Auguste Comte'yi (öl. 1857) hedef aldığı görülmektedir. Comte, gerçek bilginin yalnızca gözlem yolu ile elde edileceğini savunmaktadır. Zekânın ilkel halde iken bu düşüncede olamayacağını belirten Comte, insan zekâsının pozitif teorileri ancak gözlemleme sonucunda kurabileceği görüşündedir.[277] Bu durum Comte'nin insanlığın gelişimini aşamalı olarak kabul ettiğini göstermektedir.

---

[272] Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 76.
[273] Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 76-77.
[274] Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 77.
[275] Filibeli, *Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz? Dârü'l-Fünûn Efendilerine Tahrîrî Konferans*, 38.
[276] Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti,* 78-79.
[277] Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 219.

Nitekim Comte, insanlığın gelişimini üç aşamada görmüştür. Comte'nin bu tasnifine üç hal kanunu denmektedir.

Teolojik Aşama: İnsanlığın yetkin bir araştırmaya sahip olmadığı aşamadır. İnsanlar bu dönemde tabiatta anlam veremedikleri olayları hayal güçlerini kullanarak tabiatüstü varlıklar ile izah etmektedir. Varlığı kendi düşüncelerinde oluşturdukları bu tür ruhlara yöneltmektedirler.

Metafizik Aşama: Yönelim gösterdikleri ruhların yerini soyut nedenler almaktadır. Ortaya manevi varlıklar çıkmakta ve insanlık tarafından gerçekliği kabul edilmektedir. Bu aşama din ve metafiziğin egemen olduğu aşamadır.

Pozitif Aşama: Tabiatta meydana gelen olaylar neden-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirilmektedir. Bu aşamada önemli olan tecrübe ve gözlemdir. Bu yolla pozitif ilimler meydana gelmektedir.[278]

Comte'ye göre tecrübe alanına giren konular pozitif ilmin içerisinde değerlendirilmektedir. Ancak tecrübe alanına dâhil olmayan konuların ilmin dışında tutulması gerekmektedir. Metafiziğin ve metafizik kavramların tek faydası insan zekâsını uyandıran bir felsefe olması ve değişmeyecek olan pozitif felsefeye geçişi sağlayan ara dönem felsefesi olmasıdır.[279] Filibeli'ye göre Comte'nin yapmış olduğu ilmî tasnif, tarihi açıdan gerçekliğini koruyan ancak felsefi açıdan doğru olduğunun söylenmesi mümkün olmayan bir tasniftir. Zira değerlendirilmesi yapılan aşamalar birbirinden ayrıdır ve birinin kabulü diğerinin inkârını gerektirmez. İlim adamı veya filozof olup iman sahibi olan kimselerin varlığı buna bir delildir.[280]

Comte, evvela matematiğin, ardından astronomi, fizik, kimya, biyoloji ve sosyolojinin geldiği bir ilim sınıflandırması yapmaktadır.[281] Filibeli'ye göre bu sınıflandırma tarihi açıdan doğru bir sınıflandırmadır. Ancak bu sınıflandırmanın özelliği ilk basamaktaki ilmin kendisinden sonra gelen ilmin oluşmasına sebep olmasıdır. Yani bir ilim, sonraki ilmi doğurmaktadır. Dolayısıyla ilimlerde bir evrim nazariyesi olduğu ortaya çıkmaktadır.[282]

---

[278] Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 217-218.
[279] Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 221.
[280] Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahud Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfr*, 35.
[281] Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 223.
[282] Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahud Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfr*, 36.

Filibeli'ye göre Comte, ilk prensipler meselesini yapmış olduğu sınıflandırmalardan çıkarmaktadır. Eğer ki bu ilk prensipleri ortadan çıkarmasaydı varacağı sonuç mutlak surette "sonsuz bir" olurdu. Comte'nin görüşleri sadece olaylar ekseninde ilerlemektedir. Olayları aşan bir görüş yoktur. Bu durum da onu vahdet-i vücûdu reddetmeye ve maddeciliğe götürmektedir.[283]

Sonuç olarak materyalizmin madde anlayışına yönelik Filibeli, madde ve kuvvet üzerinden ortaya atılan fikirlerin bir kanun değil ancak bir varsayım olduğunu ve bu varsayıma göre hakikate ulaşılamayacağını ifade etmektedir. Aynı zamanda materyalizm, fizik alanına ait bilgileri kabul etse de metafizik alanı ile ilgili hüküm vermesi nedeniyle ilgi alanından çıkmaktadır. Salt madde anlayışı materyalizmi maneviyatı reddetmeye götürmektedir.

1.3. Akıl ve Din Anlayışı

Materyalizme göre bilginin kaynağı duyumlardır. Duyumlar vasıtası ile elde edilen bilgiler gerçeklik niteliği taşımaktadır.[284] Ancak bizim duyumlar ile elde ettiğimiz eşyanın hakikati değil, eşyanın zihnimizde bıraktığı tasavvurdur.[285]

Filibeli'ye göre bilimin değeri, göreli bir değerdir. Bilime mutlak ve kesin bir değer biçilemez. Bunu yapanlar bilim kelimesi ile halka kendi fikirlerini kabul ettirmeye çalışanlardır. Din için ise insanlara ulaşılamayan hakikati bildiren vasıta gözü ile bakılmaktadır. O halde ortaya iki hakikat türü çıkmaktadır: Bilim ile ulaşılan hakikat ve din ile ulaşılamayan hakikat. Ancak Filibeli, bu tür hakikat ayrımını kabul etmemektedir. Zira ona göre, din bu tür bir hakikati ancak akıl yolu ile bildirebilir. Akıl da tecrübe ile bilinemeyecek bir hakikati kabul edebilecek yetkinliğe sahipse o halde bilim ve din akıl yolunda bir araya gelmektedir. Bu sonuç üzerine hakikati ikiye ayırmanın bir mantığı bulunmayacaktır. Bilim, hikmet ve aklın birleştiği bir hakikat vardır ki o da her birinin materyalizmi hükümsüz bıraktığıdır. Materyalizm, Avrupa'da fikir dünyasından kovulmuş olan bir ekoldür.[286] Bu anlayışı geçersiz kılanlar ise din adamları değil bilim insanlarıdır.[287]

---

[283] Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahud Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfr*, 37.
[284] Hobbes, *Leviathan: Or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth, Ecclesiasticall and Civil,* 65; Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 219.
[285] Hançerlioğlu, "Özdekçilik", 60.
[286] Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 22-26.
[287] Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti,* 39.

Filibeli'ye göre herhangi bir dini tarif etmek kolaydır. Ancak tarif edilmesi gereken şey din fikridir.[288] Din fikri, insanlık anlayışı içerisinde zorunlu olarak ortaya çıkmaktadır. Din, insanla beraber var olageldiği için insanlıktan ayrı değerlendirilemez.[289]

Dışarıdan herhangi bir müdahale olmadan, saf akılla düşünen bir insan varlığının ne olduğunu, bulunduğu yere nasıl geldiğini, etrafında bulunan doğaya ait unsurların nereden geldiğini merak etmekte ve bu sorunun cevabını bulmaya çalışmaktadır. Nihayetinde kendi gücünün üstünde bir güç bulunduğunu keşfederek yaratıcıyı bilir hale gelmektedir.[290]

Filibeli'ye göre dinsiz bir adamın varlığından söz edilemez. Kendisini bu şekilde nitelendiren insan ancak dine karşı olumsuz bir tavır içerisindedir. Din fikrini inkâra kalkışmak dinin gerekliliği açısından bir çeşit delildir. Dini inkâr etmek, dinin gerekliliğini inkâr etmek demek değildir.[291]

Din ile ahlâk iç içedir. Ahlâk esasen yerine getirilmesi gereken vazifeler görevi görmektedir. Bu vazifeler kutsallık niteliği taşıdığından dolayı, dayanak noktalarının da esasında kutsal olması gerekmektedir. Bu esas ise Filibeli'ye göre ulûhiyet fikridir ve bu fikir ancak ahiret ve orada görülecek mükâfat veya ceza fikirleriyle anlaşılmaktadır. Bu fikirlerin toplamının sonucunda ise din oluşmaktadır.[292]

Ahlâkı diri tutan şey Hakk'tır. Materyalizm ise ahlâkı ayakta tutan nedeni inkâra kalkışmaktadır.[293] Aynı zamanda materyalizm, bilim ve tecrübeyi bahane ederek bu alanın dışında kalan fikirlere boş, zararlı ve farklı bir alan gözüyle bakmaktadır. Bilime uygun felsefelerinin olduğunu iddia etmektedirler ancak bahsedilen bu felsefe yüce varlığı aradan çıkararak kâinata anlam vermeye çalışan bir felsefedir.[294]

Ulûhiyet fikri içerisinde olmayan bir insan mutluluğu hâlihazırda yaşadığı dünyada tatmak istemektedir. Bu sebeple ahlâkın gerektirdiği vazifeleri yerine getirmemesinde ortada bir neden kalmayacaktır. Anarşi dinsizliğin getirdiği bir sonuçtur.[295] Dinin suiistimal edilmesi neticesinde ortaya çıkan sonuçlar da dinin gerekli olmadığını göstermez.

---

[288] Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslâm* (İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, 1326/1909), 1/24.
[289] Filibeli, *Tarih-i İslâm*, 1/44.
[290] Filibeli, *Tarih-i İslâm*, 1/29-30.
[291] Filibeli, *Tarih-i İslâm*, 1/30.
[292] Filibeli, *Tarih-i İslâm*, 1/33.
[293] Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 28.
[294] Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 30.
[295] Filibeli, *Tarih-i İslâm*, 1/33.

Nihayetinde faydalı olan her şey kötüye kullanılabilir. Din adına işlenen cinayetler dinin suiistimaline bir örnektir ve bu durum dine zarar vermez. Zira din adına yapılan sayısız faydalı işler de vardır ve bu bizzat dinin bir emridir.[296] Bir dinin hakikatinin en büyük delilini ise o dinin tarihi belirlemektedir.[297]

Filibeli'ye göre bir insanın yaşamının sadece bu dünya ile sınırlandırılması hiç adil değildir ve bu insanın bir dine bağlı kalmasının da bir anlamı yoktur. Bu dünya da mazlum olarak yaşayan biri zalimden hakkını almalıdır. Bu sebeple ahiret gereklidir. Ahiretin varlığı bir dinin hak olduğunun göstergesidir. Zira adalet duygusu olmayan ve mutluluk sözü vermeyen bir din hak din olamaz.[298] Görüldüğü gibi Filibeli, din ile bilimin çelişemeyeceğini çünkü ikisinin de ortak noktasının akıl olduğunu vurgulamaktadır. Bu sebeple varlığın inkârına kalkışmak mümkün değildir. İnkâr eden insanlarda görülen tüm meziyetlerin sebebi de yine din olmaktadır. Zira din, içerisinde ahlâkî kaideleri de barındırarak insana bir yaşam biçimi sunmaktadır.

1.4. İnkâr Anlayışı

Filibeli'ye göre ilim ve fen, olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkisini açıklayan kanunlardır. Bu kanunları ise meydana getiren bir "ilk sebep" vardır. İlk sebebin varlığını yok saydığımız takdirde ilim ve fennin temelleri yıkılacaktır. Bu sebeple inkâr ve ret yoluna gitmek gerçekte mümkün değildir.[299]

Filibeli'ye göre her ne kadar Allah'ı inkâr etmek ilmen ve fennen mümkün olmasa da tarihte bu inkâra kalkışan birçok felsefi ekol ortaya çıkmıştır. Ancak bu ekollere bağlı bulunan filozoflar inkârın gerçekte mümkün olmadığını anlamalarına rağmen bilerek ve isteyerek bu gerçeği tahrif etme, saptırma yoluna gitmişlerdir. Böylece aslında gerçek varlığı inkâr edememişler, bu varlığın mahiyetini aslına uygun olmayan bir vaziyet içerisinde tasavvur etmişlerdir. Bu sebeple ortaya gerçeği tahrif etme anlamında felsefî bir inkâr çıkmaktadır.[300]

---

[296] Filibeli, *Tarih-i İslâm*, 1/36.
[297] Filibeli, *Tarih-i İslâm*, 1/64.
[298] Filibeli, *Tarih-i İslâm*, 1/69.
[299] Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahud Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfr*, 1.
[300] Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahud Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfr*, 2.

Felsefî inkâr; bir din duygusu içerisinde puta tapınmak değil, ilim ve fen üzerinden varlığın gerçekliğini, mahiyetini bozmaya çalışmak, varlığın aslında olmayan bir şeyi ona aitmiş gibi tasavvur etmek suretiyle gerçekleşmektedir.[301]

İlmî ve fennî yönden yapılan tahrifler, tahribe yol açmaktadır. Bu tahrip sonucunda ise ilâhî fikir, düşünceden ve yaşamdan çıkarılarak ruh ve ahiretin reddine gidilmektedir. İnsan sadece zevkleri için yaşayan ve bu zevklerini yerine getirdiğinde saadeti elde ettiğini zanneden esfel-i sâfilîn konumuna düşmektedir. Zira inkâr yaklaşımında bulunan ekoller aynı zamanda ahlâkî değerleri de inkâra kalkışmaktadırlar. Tarihte bazı inkârcıların erdemli davranışlara sahip olduğu görülse de bu durum bir zıddiyet içermektedir. İnkârın mantığı beraberinde ahlâksızlığı getirmektedir. İnkâr ve ahlâk yan yana duruyorsa burada bir mantıksızlık söz konusudur.[302] İnkârcılarda bulunan bu tür erdemlerin kaynağı, benimsedikleri felsefi ekol değil bulundukları çevrede dindarlığın olmasıdır.[303]

Yani inkâr konusunda Filibeli, neden-sonuç ilişkisinin ilk sebebe olan zorunlu bağlılığından yola çıkarak Allah'ın inkâr edilmesinin mümkün olmadığını vurgulamakta ve tahrif ve tahribin neticesinde inkâr anlayışının şekil değiştirdiğinden bahsetmektedir. Böylelikle Allah varlık olarak reddedilemezken, zihindeki mahiyeti değiştirilerek veya yaşamda kendisine ve kurallarına yer verilmeyerek reddedilmektedir.

1.5. Ruh Anlayışı

Materyalist felsefede Epikuros ve Lucretius gibi İlkçağ filozoflarından itibaren ruhun maddî olma özelliği savunulmaktadır. İlk bölümde gördüğümüz üzere ruh da beden gibi maddeden yani atomlardan oluşmaktadır.[304] Bedenin ölümü sonrası nasıl ki atomlar dağılma dönemine geçiyorsa ölüm ile ruha ait olan atomlar da dağılma aşamasına geçmektedir. Ruhun bu şekilde ölümsüzlüğü reddedilerek ahiret anlayışı materyalist ekol tarafından inkâr edilmektedir.

Materyalizmin ruh anlayışını da eleştiriler getiren Filibeli, ruhun hakikatlerinden bahseden ilmin metafizik olduğunu belirtmektedir. Bu alana dâhil olan ruh ilmi ise ona göre aklîdir. Filibeli, ruhun hadiselerini anlatan ilme ise *ilm-i ahvâli'r-ruh* adını vermektedir. Bu

---

[301] Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahud Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfr*, 3-4.
[302] Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahud Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfr*, 6-7.
[303] Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 41.
[304] Lucretius, *Evrenin Yapısı*, 95; Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 625.

alan ise incelemeler ve tecrübeler yolu ile sabittir. İlm-i ahvâli'r-ruh, düşünceler ve hisler gibi maneviyattan bahis açmaktadır. [305]

Ruh ile ilgili hadiselerin izleri görülebilir ancak bu tür hadiseleri bizzat duyumsamak imkânsızdır. Ruhsal olan hisler mekândan bağımsızdır, şekilleri yoktur. Mekaniksel fiillere yani harekete dönüşmesi de söz konusu değildir. Hareketin ve ruhsal fiillerin bir arada olduğu görünebilir bir durum olsa da ortaya çıkış noktası açısından aynı cinsten sayılamazlar.[306]

Filibeli, fizyolojik fiillerin bir beden üzerinden gerçekleştiğini belirterek bedeni oluşturan atomların da yenilenebilir olduğu görüşündedir. Bu sebeple fizyolojik hareketleri meydana getiren beden üzerinde bir ayniyet söz konusu değildir. Ancak ruhsal durumlar ile ilgili yaşanan tüm fiillerde kişi üzerinde bir ayniyetten bahsedilmektedir. Bu tür fiiller üzerinden ise saadet ve fazilet gibi maddî olmayan erdemler amaçlanmaktadır.[307]

Filibeli, insanın incelendiğinde beden ve ruha sahip olduğunu belirtmektedir. Beden maddî, ruh ise manevî âlem ile ilgilidir. Bedeni oluşturan unsurlar ile cansız varlıkların unsurları karşılaştırıldığında aralarında pek bir fark olmadığı ortaya çıkmaktadır. Yani beden, ruh olmadan sadece cansız bir varlıktır. Bedene hayat veren etken ise ruhtur.[308]

Hayat sahibi olanın uyguladığı en basit tepki harekettir. Filibeli, bu özelliğin cansız varlıklarda da olduğunu belirtmektedir. Isıtılan bir cismin genişleyerek tepki vermesi gibi. Ancak bu durum hayvanlar ile cansız varlıklar arasında tepki verme noktasında bir benzerlik olduğu anlamına gelmez. Cansız varlıklarda hareket cismi oluşturan atomların titreşime geçerek uyguladığı harekettir. Hayvanlarda ise büzülme ve kasılma yolu ile bir tepki oluşmaktadır. Bu tepki ise ancak ruhi bir gerginliktir. Bu sebeple hayvanlar da ruh sahibidir. Dolayısıyla Filibeli, hayvanlar üzerinden yola çıkarak hayat sahibi olmak ile cansız olmak arasındaki farkı ortaya çıkarmaktadır. Filibeli bu sonuçlar üzerinden hayatın sadece fizik ve kimya kanunları ile açıklanamayacağı görüşünü savunmaktadır.[309]

---

[305] Filibeli Ahmed Hilmi, *İlm-i Ahvâli'r-Ruh* (İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, 1327/1910), 21-22.
[306] Filibeli, *İlm-i Ahvâli'r-Ruh*, 23-24.
[307] Filibeli, *İlm-i Ahvâli'r-Ruh*, 24.
[308] Filibeli, *İlm-i Ahvâli'r-Ruh*, 26-27.
[309] Filibeli, *İlm-i Ahvâli'r-Ruh*, 28-29.

Filibeli, ruhun hayat sahiplerinde hareket ve vicdan olmak üzere iki farklı şekilde tezahür ettiğini belirtmektedir. Vicdan ile kişi kendi ruhunun varlığını, hareket ile de başkasına ait ruhun varlığını bilmektedir.[310]

Refleks, içgüdü ve zekâ olmak üzere üç tür hareket çeşidi vardır. Reflekslerde iradeden söz edilemez ve bu tür hareketler hayatın devamlılığını sağlamaktadır. İçgüdü ise insanın dışarıdan bağımsız olarak kendi içinden gelen bir kuvvet sonucu yaptığı tabii olan bir harekettir ve bu hareketlerde zekâdan bahsedilemez. Ancak Filibeli, her ne kadar içgüdüsel hareketlerde zekâdan söz edilemeyeceğini belirtse de bu tür hareketlerde zekânın inkâr edilmesini mümkün görmemektedir. Bu tür hareketler, hareketi yapanın iradesi ile değil ilk hareket ettiricinin iradesi ile gerçekleşmektedir.[311]

Sonuç olarak diyebiliriz ki Filibeli'nin materyalizme olan eleştirilerini sadece kelâmî yönden değerlendirmek doğru değildir. O eleştirilerini yerine getirirken felsefeden de faydalanmıştır ve Filibeli bu eleştirileri ile birlikte kelâmı felsefîleştirmiştir.[312]

Materyalizm ekolüne eleştiriler getiren Filibeli, özellikle Allah'ı inkâr etmenin mümkün olmadığı savını ortaya atmaktadır. Nitekim Filibeli'nin de belirttiği üzere bir varlığın varlığına delil getirilmesi gerektiği gibi yokluğuna da delil getirilmelidir. Saf bir akıl ile tefekkür edildiğinde insan niçin dünyaya geldiğini ve bir amacı olup olmadığını muhakkak sorgulayacaktır. Çünkü insan doğası gereği merak eden bir varlıktır. Kur'an-ı Kerîm'de de sıkça insanın akletmesi ve düşünmesi istenilmektedir.[313] Bu düşünce ve sorgulama neticesinde ortaya bir yaratıcının var olma zorunluluğu çıkacaktır.

Dinin gerekliliği noktasında materyalist felsefede din, bir aldatma unsuru olarak telakki edilmektedir.[314] Bu durum bazı zaman ve dönemler için nispi bir gerçeklik taşıyabilir. Zira din adına insanları kandıran birçok insan veya tarikat olduğunu iddia eden grup ve zümreler mevcuttur. İnsanların içerisinde fıtrî olarak var olan inanma eğiliminin yalancı insanlar tarafından suiistimal edildiği de bir gerçektir. Ancak bu durumdan yola çıkarak dini anlamsız kılmak doğru değildir. Nitekim Allah'ın kullarına helal veya mubah kıldığı birçok şey, kullanılış gayesinden dolayı haram olmaktadır. Fıkıhta *haram li-gayrihî* terimi ile ifade

[310] Filibeli, *İlm-i Ahvâli'r-Ruh*, 31.
[311] Filibeli, *İlm-i Ahvâli'r-Ruh*, 30-38.
[312] Topaloğlu, "Filibeli Ahmed Hilmi Efendi ve Son Dönem Osmanlı Düşüncesine Bir Bakış", 381-382.
[313] el-Bakara 2/164; en-Nahl 16/12; el-Hac 22/46.
[314] Marx-Engels, *Din Üzerine*, 137.

edilen bu durumdaki haramlık dıştan bir sebebe yöneliktir, o şeyin kendi özünden değildir.[315] Bu nedenden dolayı dinin başka eller üzerinden yanlış yorumlanıp kullanımı dinin ve hakikatin aslına zarar veremeyecektir.

Filibeli, bulunduğu dönem içerisinde inkâr metodu başta olmak üzere dinin insan üzerindeki ahlâkî etkisi, bilim ile olan ilişkisi, akla hitap etmesi ve ruhun maddeden ibaret olamayacağı gibi konular üzerinden materyalizme eleştiriler getirmiştir. Filibeli, tüm bu deliller neticesinde Allah'ın inkâr edilemeyeceğini savunmaktadır.

2. Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın beşinci başkanı olan Ömer Nasuhi Bilmen Erzurum doğumludur. Hayatı boyunca öğretmenlik, müderrislik, dersiâmlık ve mülâzımlık gibi birçok görev de bulunmuştur. Öğretmenlik ve müderrislik dönemlerinde ahlâk ve yurttaşlık dersleri ile fıkıh usulü ve kelâm dersleri okutmuştur. Aynı zamanda Hey'et-i Te'lîfiyye üyeliği de bulunmaktadır. Ardından İstanbul müftülüğünde ilk olarak müsevvidlik, sonrasında ise müftülük görevlerini yürütmüştür. 30 Haziran 1960 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde başkanlık görevine getirilmiş ancak yılını tamamlamadan 6 Nisan 1961 tarihinde emekli olmuştur. Görev süresinin kısa olmasının sebebi, kendi görüşleri ile dönemin politik görüşleri arasında farklılık olması ile ilgilidir. Nitekim görev yaptığı dönemde Türkçe ezan, namazlarda Kur'an'ın Türkçe okunması, Türkçe ibadet gibi reform konuları ortaya çıkmış ancak Bilmen, bu tür konularda taviz vermemiştir. Neticesinde görev yaptığı Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan ayrılmıştır. 1971 yılının Ekim ayında ise İstanbul'da vefat etmiştir.

Emekliliğin ardından "*Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri"* adlı 8 ciltlik tefsir kitabı kaleme alan Bilmen, tefsir alanı dışında fıkıh ve kelâmla da ilgilenmiş ve eserler vermiştir. Fıkıh alanında yazdığı "*Büyük İslâm İlmihali"* adlı eseri toplum nezdinde yoğun bir ilgi görmektedir. *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye* adlı eseri ile akaid konusuna değinen Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm* adlı eseri ile de kelâmî konulara değinmiş ve yine bu eserinde özellikle materyalistler başta olmak üzere İslâm inanç esaslarına aykırı olan

[315] Ferhat Koca, "Haram (Fıkıh)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 16 Mart 2022).

felsefî ekollere eleştiriler getirmiştir. Yapmış olduğu bu tenkitler onu Yeni İlm-i Kelâm döneminin önemli kelâmcılarından biri yapmaktadır.[316]

2.1. Bilgi ve Varlık Anlayışı

Materyalizm, deney ve tecrübe yolu ile elde edilen bilgiler dışında herhangi bir gerçeklik kabul etmediği için metafiziği reddetmektedir.[317] Dolayısıyla materyalizmin anlayışında Allah, peygamber, melek, cin vb. duyular yolu ile fark edilemeyecek ve hissedilemeyecek tüm varlıklar reddedilmektedir. İnsanda var olan Tanrı inancı ise insanın doğa karşısındaki acziyeti ile ilgilidir.[318]

Bilmen, materyalizmin gözlem yolu ile elde edilen bilgi dışında başka bilgiyi kabul etmemesi anlayışını *esîr* kavramı üzerinden eleştirmektedir. Esîr, uzayı kapsadığına ve yıldızları oluşturduğuna inanılan ve havadan daha hafif olduğu belirtilen bir tür saydam maddedir. İlk Çağ ve Orta Çağ döneminde ancak özellikle Aristo'nun üzerinde durduğu bir teoriye göre âlemin ay altı ve ay üstü olmak üzere ikiye ayrıldığı ifade edilmektedir. Ay altı âlemde hava, ateş, su ve toprak olarak bilinen dört ana unsur etkendir. Ay üstü âlemde etken olan unsur ise esîr olarak kabul edilmekte ve ezelî ve ebedî olarak nitelendirilmektedir.[319] Bilmen'e göre materyalizm her ne kadar gözlem dışı bilgiyi reddetse de gözlemlenmesi mümkün olmayan esîre inanmaktadır.

Bilmen'e göre görme vasıtası ile gerçekleşmeyen bir bilginin yokluğuna hüküm verilemez. İlimler ve müspet bilimler de ifade ederler ki bazı hakikatler vardır ancak şu ana kadar bu hakikatler müşahede edilememiştir. Bu hakikatlerin keşfedilerek ortaya çıkması beklenmektedir. Bir şeyin müşahede edilememesi onun hakikatte var olmadığı görüşünü savunmamıza sebep değildir. Materyalistlerin varlıkları sadece maddî alan ile

---

[316] Rahmi Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 17 Mart 2022); İsa Yüceer, "Çağdaş Bir Sünni Kelamcı Ömer Nasuhi Bilmen", *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007), 1/440; Talip Türcan, "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) -Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 427-432; Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı, "Büyük Kaybımız", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 10/112-133 (Eylül-Ekim 1971), 374-375; Ayhan Işık, "İlme Adanan Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen", *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi* 24 (2015), 56-61.

[317] Hobbes, *Leviathan: Or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth, Ecclesiasticall and Civil,* 65; Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 219.

[318] Sigmund Freud, *Bir Yanılsamanın Geleceği-Uygarlık ve Hoşnutsuzlukları*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınları, 2016,) 21.

[319] Mahmut Kaya, "Esîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Mart 2022).

kategorileştirmesi doğru bir hüküm değildir. Görünmeyeni görünene kıyas ederek görünmeyeni de maddî varlıktan saymak kabul görecek bir sonuç doğurmayacaktır.[320]

Materyalizmin bilgiyi kabul etme yollarını eleştiren Bilmen, akıl noktasında ise akıl nimetini kullanarak kâinatı gözlemleyen bir insanın Allah'ın varlığını mutlak surette idrak edeceğini savunmaktadır. Dağ başında tek başına yaşayan biri bile olsa tecrübe çağına ulaştıktan sonra bu kişide bir yaratıcı inancı ortaya çıkacaktır. Bu durum Allah inancının fıtrî bir olay olduğunu göstermektedir.[321] Bunun en güzel örneği Hz. İbrahim'in gökyüzündeki cisimlere bakarak yaptığı akıl yürütmesini anlatan ayetlerde görülmektedir.[322] Bunun dışında;

"Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata sımsıkı tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler."[323] âyet-i kerimesi ile;

"Her doğan fıtrat üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahudi yahut Hıristiyan veya Mecûsî yapar…"[324] hadîs-i şerîfi din duygusunun fıtrî olduğunu kanıtlar niteliktedir.[325]

Allah'a olan inancın böylelikle fıtrî olduğunu savunan Bilmen, varlık noktasında da birçok delil getirmektedir. Âlemin varlığının zorunlu kılınmayarak var olması gibi yok olmasını da imkân dâhili içerisinde gösteren, bu sebeple yolu âlemi var eden bir var edicinin varlığına çıkaran *imkân delili* bunlardan ilkidir.[326] Bu delil ile âlemin zorunlu değil ancak mümkün bir varlık olduğundan bahseden Bilmen, mümkün varlığın varlık sahasında olma ve olmama ihtimalinden bahsederek âlemin var olması yönünde bir tercihin söz konusu olduğunu belirtmektedir. Bu tercihi yapan varlığın ise âlemin yaratılışından önce var olması

---

320 Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri* (İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1342/1920-1923), 140-141.
321 Ömer Nasuhi Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye* (İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1962), 18.
322 el-En'am 6/ 76-79. "Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. "Rabbim budur" dedi. Yıldız batınca da "Batanları sevmem" dedi. Ayı doğarken görünce, "Rabbim budur" dedi. O da batınca, "Rabbim bana doğru yolu göstermezse elbette yolunu şaşırmış kimselerden olurum" dedi. Güneşi doğarken görünce, "Rabbim budur; zira bu daha büyük" dedi. O da batınca dedi ki: "Ey kavmim! Ben, sizin (Allah'a) ortak koştuğunuz şeylerden uzağım." "Ben, O'nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratana çevirdim ve ben müşriklerden değilim."
323 er-Rum 30/30.
324 Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmiʿuʻṣ-ṣaḥîḥ*, nşr. Muhammed el- Fâryâbî (Riyad: Daru't Tayyibe, 1427/2006)," Kader", 22.
325 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, 60.
326 Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye*, 19.

gerekmektedir. *İllet delili* olarak isimlendirilen bu delile göre âlemin varlığına hükmeden varlık ancak Allah olabilir.[327]

Âlemin tüm unsurları ile birlikte yaratıldığını ifade eden, sonradan yaratılan her şeyin zorunlu bir yaratıcısının olması gerektiğini belirten ve bu zorunlu yaratıcıyı Allah olarak gören *hudus delili* de bir diğer delildir. Ayrıca Bilmen, hudus delilinin zaman ve zât bakımından ikiye ayrıldığını belirtmektedir. Zaman bakımından hudus bir şeyin yok iken sonradan var olmasını ifade ederken zât bakımından hudus ise bir şeyin sonradan var olmasa da kendi varlığı içerisinde başka bir varlığa ihtiyaç duyması anlamını taşımaktadır.[328]

Bilmen, maddenin hareket ve sakin kalma özelliği olduğunu belirtmektedir. Bu özellikler ise sonradan yaratılma anlamı taşımaktadır. Çünkü bir özelliğin varlığı ezelî olursa bir diğeri ezelî olamayacaktır. Örneğin hareketin ezelî olduğundan bahsedersek maddenin sakin kalamayacağı görüşü savunulmuş olmaktadır. Madde de âlemin oluşumu içerisindeki unsurlardan biri olduğu için âlemin sonradan yaratıldığını söylemek mümkündür.[329] Bilmen, bu delil neticesinde materyalizmin âlem anlayışına bir eleştiri getirmektedir. Zira hareketin yaratılmış olduğunu ispatlamak maddenin de yaratılmış olduğunu ispatlamaktır. Bu durumda âlem de yaratılmış olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bilmen'in Allah'ın varlığına yönelik delillerinden biri de *hareket delili*dir. Hudus delilinde belirttiğimiz üzere maddenin hareket etme ve sakin kalma özellikleri vardır. Bu özelliklerden hareketin ezelî olduğundan söz edilemez. Maddede gerçekleşen hareketin sebebi ancak kendisinden önceki hareketler olabilir. Dolayısıyla bu hareket silsilesinin ilk hareket ettiriciye ulaşması gerekmektedir. Hareketi başlatan ise Allah'tır. Maddenin bir diğer özelliği olan sakin olma özelliğinde ise hareketi durduran bir güce ihtiyaç vardır. Bu güç de yine Allah'tır.[330]

İnsanın zihnindeki mükemmeliyetçi algıya değinen Bilmen, zihinde var olan mükemmel varlığın zihin dışında da olan gerçekliğinden *metafizik delili* ile bahsetmektedir. Bu delile göre zihnimizdeki bu düşüncenin tasavvur edilmesinin nedeni o en mükemmel varlığın insana ilhamı iledir. Mükemmel olan varlığın var olması gerekmektedir, çünkü varlık sahasında olmayan bir varlık mükemmel olamayacaktır.[331] Mükemmel olan bir varlık,

[327] Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye*, 22.
[328] Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye*, 20-21.
[329] Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye*, 20.
[330] Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye*, 21.
[331] Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye*, 22-23.

yarattıklarını da en güzel şekilde yaratmalıdır. Âlemde ise güzel olarak nitelendirilecek çokça mahlûkat vardır. Bunların yaratılması ise ancak irade ve kudret ile gerçekleşebilir. Sanat için sanatçıya gerek olduğunu belirten Bilmen, *ibdâ‘ delili* ile âlemin de Allah tarafından yaratılmış bir eser olduğunu ifade etmektedir.[332]

Mükemmel olan varlık aynı zamanda irade eden ve kudret gösteren bir varlıktır. Bu varlık irade ettiğinde her şeyi güzel yapmakta ve yarattığı her şeyi belirli düzen ve ahenk içerisinde de yaratmaktadır. Yaratılan her şeyin ise belli bir amacı ve hizmet alanı vardır. Bu noktada güneşin varlığının aydınlanma ve ısınma ile anlamlı olabileceği örneğini veren Bilmen, *gaye delili* ile âlemin var olmasının ve âlemde var olan her varlığın bir amacı olduğunu belirtmektedir.[333]

Kur'an'da evrende yaratılan varlıklara değinen ve insanın bu yaratılış ile ilgili düşünmesini ve akletmesini isteyen âyetler kevnî âyetler olarak zikredilmektedir. Kur'an'da bu âyetlerin varlığı Kur'an'ın Allah'ın varlığına ve birliğine yönelik olan ana konuları açıklamak için birer araç olarak kullanılmaktadır. Nitekim kevnî âyetlerin bu şekilde yorumlanması Yeni İlm-i Kelâm döneminde görülen mesâil ve vesâil ayrımına göre vesâili yani değişen konuları ve değişmeyen konulara sağlanan desteği nitelemektedir.[334] Bilmen, kevnî âyetleri yorumlarken bu âyetlerde zikredilen şeylerin mahiyetinin ancak Allah tarafından net bir şekilde bilineceğini, insanın ise bu konuda net bir görüşü olamayacağını savunmaktadır. Örneğin astronomi alanında ilk olarak Batlamyus [öl. 170 (?)] nazariyesinin ardından Kopernik'e (öl. 1543) ait görüşlerin ve onun da sonrasında Albert Einstein'in (öl. 1955) ortaya koyduğu kuramlar esas alınmıştır. Bu durum Bilmen'e göre bilimin değişkenlik özelliği göstermesi nedeniyle âyet yorumlarında hüccet alınamayacağının delilidir.[335] Tecvîz ilkesi gereği evrende var olan her olayın zorunlu bir kanun ile olmadığı anlayışında olan Bilmen, olayların gerçekleşmesine neden olan kanunların sünnetullah olduğunu belirtmektedir.[336]

Bilmen son olarak *ahlâk delili*nden bahsetmektedir. İnsanlık fıtrî olarak inanma eğilimi göstermektedir. Dünya tarihi boyunca farklı varlıklara tapınılmış olsa da bu durum

[332] Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri,* 124.
[333] Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri,* 125.
[334] Mehmet Bulğen, "Son Dönem Osmanlı Kelâmcılarının Kevnî Âyetleri Yorumlama Yöntemleri Üzerine: Ömer Nasuhi Bilmen Örneği", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2015), 79-81.
[335] Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri,* 384-386.
[336] Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, 141; Bulğen, "Son Dönem Osmanlı Kelâmcılarının Kevnî Âyetleri Yorumlama Yöntemleri Üzerine: Ömer Nasuhi Bilmen Örneği", 83.

insanda inancın doğuştan geldiğini göstermektedir.[337] Görüldüğü üzere Bilmen, Allah'ın varlığını aklî manada birtakım çıkarımlar ve insan tabiatının incelenmesi hususunda elde edilen deliller ile kanıtlama yoluna gitmektedir. Netice olarak materyalizmin bilgi ve varlık anlayışına karşı Bilmen, insanın akletmesi sonucunda görünmeyen varlıkların da olduğunu kavrayabileceğini savunmaktadır. Nitekim bu varlıkların görünmeme gibi bir özelliği olsa da tabiattaki eserlerinden yola çıkarak varlıkları delillendirilmektedir. Bu nedenle sadece denenebilen ve gözlemlenebilen varlıkların var olduğu iddiası çürütülmektedir.

2.2. Akıl ve Din Anlayışı

İnkârcı felsefî ekollerin dine yaklaşımında genellikle din ile akıl arasında bir uyum olmadığı düşüncesi mevcuttur. Materyalist anlayışta ilk bölümde özellikle Freud'da gördüğümüz üzere dinin bir yanılsama olduğu anlayışı vardır. Yine Comte'nin üç hâl kanununda akıl sadece deney ve gözlem yolu ile bilgi edinmeye indirgenmektedir. Kısacası din ile akıl birbirlerinden bağımsız olarak ele alınmaktadır. Ancak İslâm anlayışında din ile akıl bir bütün olarak görülmekte ve Kur'an-ı Kerîm'de birçok ayette insanların Allah'ın nimetleri noktasında düşünmesi istenmektedir.[338]

Ömer Nasuhi Bilmen'e göre din; akıl sahiplerini kendi iradeleri üzerine doğru olana yönlendiren bir kanundur. İnsanlar bu kanun vesilesi ile yüce yaratıcının zâtı ve sıfatları hakkında bilgi sahibi olmaktadır.[339] Din, insanlara yalnızca bir olan Allah'ı bildirmekte ve O'na inanmaya davet etmektedir.[340]

Din her ne kadar aklını kullanabilen insanlara hitap ediyor olsa da hitap edilen akıl, dinin kaynağı olamaz. Akıl ve fen üzerine inşa edilmeye çalışılan ve tabii din adı verilen din anlayışı batıl hükmündedir. Özellikle Avrupalı bazı felsefecilerin kendi çevrelerinde gördükleri akla uygun düşmeyen dinlerin varlığı, onları bir tür akla uygun düşecek bir din oluşturmaya sevk etmektedir. Tabii din dedikleri bu dinin kâinatın yaratıcısı olma, bu yaratıcıya ibadet etme, sorumluluk bilinci üzerine kurulmuş bir ahlâk kanununun lüzumu, ruhun varlığı gibi bazı esasları teşkil ettiği görülmektedir. Tüm bu esaslar, esasen daha mükemmel bir vaziyette İslâm dininde de mevcuttur. Ancak din, insanların kendi düşüncelerine göre kurulamaz. Akıl, dinin bir kaynağı değildir. Dinin böyle bir mahiyeti

---

337 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, 129.
338 el- Bakara 2/164; er- Ra'd 13/4; en- Nahl 16/12; el-Ankebût 29/63.
339 Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye*, 16.
340 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâli* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2018), 10.

yoktur. Bu ancak felsefî bir ekol olarak isimlendirilebilir.[341] Akıl noktasından hareketle bilimi ön plana çıkaran bu anlayış, ilim ve bilim noktasındaki ilerlemeyi dine rağmen gerçekleşen bir ilim olarak görmektedir. Nitekim Ernest Renan İslâm medeniyetinde İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ü, batı medeniyetinde ise Galileo'yu (öl. 1642) dine rağmen ilerleme kaydeden ilim insanları olarak görmektedir.[342]

Dinin kaynağı; vahiy ve nübüvvettir. Bu sebeple hiç kimse kendi düşünceleri doğrultusunda bir din ortaya çıkaramaz.[343] İnsana düşünmesi amacı için verilen akıl, anlama noktasında her insanda farklı seviyelerde olduğundan dolayı, dine kaynaklık teşkil edecek olması halinde farklı anlayış ve ritüellere sahip dinlerin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bu sebeple insan aklının da üstünde bir akıl olması gereklidir ki o akıl da Allah'tır.

Din, insanlara birtakım sorumluluklar getirmektedir. Ancak bu sorumlulukları üstlenebilmek için gerekli olan akıldır.[344] Akıl sayesinde insan doğruyu yanlıştan, güzeli çirkinden ayırabilir. Bunun neticesinde din, aklını kullanabilen insanı muhatap almaktadır. Akıl, dinin anlaşılmasında en büyük araç vazifesi görmektedir.

2.3. Tabiat Anlayışı

Materyalizm, tabiatta var olan kanunların belirli bir nedensellik ilkesi üzerine gerçekleştiğini ifade etmektedir. Her şey maddeden oluştuğu için gerçekleşen tüm olaylar maddenin şekil değiştirmesi ile ilgilidir. Bu nedensellik ilkesinin dışına çıkılamaz. Materyalizme göre tabiatta gerçekleşen her şeyin sebebi tabiata ait kanunlar ile açıklanmaktadır, herhangi bir yaratıcının iradesinden söz edilemez.[345]

Ancak Bilmen'e göre tabiat içerisinde gerçekleşen olayların tabiata ait kanunlar ile gerçekleşmesi âlemde bir yaratıcı olmamasını gerektirmez. Bu kanunların eksiksiz, düzenli ve ahenkli bir biçimde seyir alması, işlemesi aslında bir yaratıcının varlığına en büyük delillerden biridir. Bu durum Kur'anî tabirle sünnet-i ilâhiyyedir.[346]

---

341 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, 48-49.
342 Archive, "Ernest Renan: İslâm ve Bilim çev. Zehra Bilgin", (Erişim 18 Mart 2022).
343 Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye*, 16.
344 Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye*, 17.
345 Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 428.
346 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, 141.

"Allah'ın öteden beri işleyip duran kanunu (budur). Allah'ın kanununda asla bir değişiklik bulamazsın."[347]

Tabiat kanunları, yaratılmış olan bu âlemin düzeninden bahsetmektedir. Ekilen tohuma göre bitkinin çıkması, yakılan bir ateşin etrafına ısı ve ışık yayması birer tabiat kanunlarıdır. Tabiatta belli bir düzen ve uyum içerisinde sayısız hallerin oluştuğu görülmektedir. Tabiattaki bu nizamı sağlayan güç ve kudretin kaynağının ne olduğu belirlenmelidir. Bu nizamın tesadüfi bir yolla açıklanması akla, mantığa ve bilime uygun olmayacaktır. Bu ancak yaratma ile gerçekleşebilir. Bunu sağlayan ise Allah'tır.[348]

Tabiat kanunlarının alışılagelmiş durumdan farklı bir şekilde cereyan etmesi de mümkündür. Bu kanunların belli bir düzende ilerlemesini sağlayan Allah, olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkisini farklı bir boyutta yaratabilir. Bunun en güzel örneği Hz. İbrahim'in ateş tarafından yakılmamasıdır.[349]

"Onu ateşe attıklarında ise biz: "Ey ateş! İbrâhim'e serin ve selâmet ol!" diye emrettik."[350]

Tabiatın kendisinden sonra gelene etki etmesi, onu yaratması söz konusu olamaz. Bir şeyin tabiatı kendisi ile beraberdir. Nasıl ki bir insanın kendine göre bir tabiatı vardır ve bu tabiatın oluşmasının sebebi insanın var olmasıdır, yani insan olmadan tabiatından söz edilemez. İşte bu şekilde hiçbir tabiat da yaratma özelliği gösteremeyecektir.[351]

2.4. Ruh Anlayışı

Bütün varlığı sadece maddeden ve fizik alanından ibaret gören materyalizm fizik ötesi varlıkları reddetmektedir. Bu nedenle materyalizm ruhun fizik ötesi bir varlık olduğunu kabul etmemekte ancak ruhun da beden gibi atomlardan oluştuğunu savunmaktadır. Dolayısıyla beden yok olduğunda ruh da yok olacaktır.[352]

---

[347] el- Fetih 48/ 23; Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, 141.
[348] Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye*, 27-28.
[349] Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye*, 28.
[350] el- Enbiya 21/ 69.
[351] Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye*, 28.
[352] Lucretius, *Evrenin Yapısı*, 95; Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 625.

Ömer Nasuhi Bilmen, *"Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: "Ruh rabbimin emrindendir ve size pek az bilgi verilmiştir."*[353] âyetini yorumlarken ruhun sadece Allah'ın emrinden sayılacağı görüşünün yanlışlığını belirtmektedir. Ona göre ruh yaratılmıştır. Allah'ın emirleri ise O'nun bizatihi ulûhiyeti ile bağıntılı halde olduğu için mahlûk olan bir varlık ile nitelendirilmesi yanlıştır. Ruh hakkındaki emir ise ruhun Allah'ın yaratması sonucu meydana gelmesidir.[354]

Ömer Nasuhi Bilmen, Allah dışında geride kalan her şeyin âlem ile nitelendirildiğini belirtmektedir. O halde ruhlar da birer âlemdir. Bundan dolayı da cisim, cevher ya da arazdırlar. Ruh bizatihi kaim bir varlığa sahip olduğu için onun araz olmasından söz edilemez. Ancak cisim ya da cevher olduğu da net bir şekilde söylenemez. Ancak tam mahiyeti Allah tarafından bilinebilir.[355]

Bilmen, *"Rabbin Âdemoğulları'ndan -onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin rabbiniz değil miyim? "Elbette öyle! Tanıklık ederiz" dediler. Böyle yaptık ki kıyamet gününde, "Bizim bundan haberimiz yoktu" demeyesiniz."*[356] âyetinden yola çıkarak ruhun bedenlerden önce yaratıldığı fikrine sahiptir. Ruh, yaratılmasından ötürü hâdistir. Yaratılan şey aynı zamanda kadîm olamaz. Allah'ın her şeye gücü yetmesi üzerine mücerredat olan varlıkları yaratmaya da gücü yeter. Bu sebeple Bilmen'e göre, ruhun mücerredattan olduğunu kabul etmekte dinen bir sakınca yoktur.[357]

Bilmen, din ile aklı bir bütün halinde ele almaktadır. Onun anlayışına göre akıl, dini kavramada kullanılabilecek en etkili unsurdur. İnsan akıl vasıtasıyla Hz. İbrahim misalinden de yola çıkarak bir yaratıcıya ulaşabilir.[358] Ancak dinî anlamada çok büyük bir öneme sahip olan aklı, dinin kaynağı olarak görmek doğru değildir. Dinin kaynağı olarak aklı kabul etmek, din ile vahiy arasındaki ilişkiyi kesmek demektir.

İnanç, insanda sonradan kazanılan bir durum değildir. İnsanlarda doğuştan bir inanma eğilim vardır. Tarih boyunca insanlık farklı tapınma şekilleri gösterse de tüm bunlar inanç

---

353 el- İsra 17/ 85.
354 Ömer Nasuhi Bilmen, "Ruh Hakkında Bir Mübahese" *Sebilürreşad Dergisi* 10/234 (Aralık 1956), 130.
355 Bilmen, "Ruh Hakkında Bir Mübahese", 131.
356 el- Araf 7/ 172.
357 Ömer Nasuhi Bilmen, "Ruh Hakkında Bir Mübahese", *Sebilürreşad Dergisi* 10/236 (Ocak 1957), 162.
358 el-En'am 6/76-79.

eğilimin birer tezahürüdür. En nihayetinde bir yaratıcının olduğu da aklî çıkarımlar sonucunda ve insan tabiatının incelenmesi neticesinde delillendirilebilir.

Bir yaratıcının varlığı özellikle kâinatın, tabiatın yani âlemin incelenmesi sonrasında gerçekleşmektedir. Her ne kadar materyalizm, âlemin, ezelî olarak gördüğü maddeden oluştuğu inancını taşıyorsa da İslâm, âlemin oluşumunda maddenin varlığına karşı çıkmamaktadır. Burada materyalizme geliştirilen eleştiri, maddenin ezelî olduğu anlayışı ve bunun neticesinde âlemi de ezelî olarak görmesidir. Tek gerçeklik olarak kabul edilen âlemde var olan her şey deney ve gözlem yolu ile bilineceği için fizikötesi alanı da reddetmekte olan materyalizm, Bilmen tarafından ay üstü âlemin unsuru olduğu kabul edilen esîre olan inançları neticesinde eleştirilmektedir. Aynı zamanda bir şeyi görmeden onun olmadığına hükmetmek de Bilmen'e göre materyalizmin en büyük hatalarından biridir.

3. İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946)

1869 yılında İzmir'de dünyaya gelen İsmail Hakkı, hafızlığını küçük yaşta tamamlamıştır. Namazgâh İbtidâî Mektebi'nde öğretmenliğe başladığı yıl, aynı zamanda İzmir İdâdîsi'nde de hocalık görevini yürütmüştür. Sadece İzmir'de kalmayarak İstanbul'da da okul ve medreselerde öğretmenlik yapmıştır. Osmanlı döneminde erkek öğretmenleri yetiştirmek için kurulan Dârülmuallimîn-i Âliye'de tarih öğretmenliğinin yanı sıra bu kurumun müdürlüğünü de gerçekleştirmiştir. Müdürlük yaptığı kurumlardan biri de Dârüşşafaka'dır. Bu durum İzmirli'nin ilmî çalışmalarının yanında idari alanlarda da görev yaptığını göstermektedir. Ayrıca 1909 ile 1935 yılları arasında Dârülfünun'da ilâhiyat ve edebiyat fakültelerinde öğretmenlik görevinde bulunmuştur. Yine bu kurumun ilâhiyat fakültesinde müdürlük görevini de îfâ etmiştir. 1915-1923 yılları arasında ise Süleymaniye Medresesi'nin Kelâm Şubesi'nde adı sonradan hikmet-i ilâhiyye olan felsefe-i İslâmiyye tarihi adlı dersin öğretmenliğini yapmıştır. 1933 yılında da ordinaryüs profesör unvanını almıştır. 1939 yılında emekliye ayrıldıktan sonra ilmî çalışmalarına devam eden İzmirli, 1946 yılında ise vefat etmiştir.

Yabancı dil noktasında repertuarı geniş olan İzmirli Arapça, Farsça, Fransızca, Rumca ve Latinceye hâkimdi. Hadis, fıkıh, felsefe, mantık, İslâm tarihi, ahlâk, tasavvuf ve dinler tarihi alanlarında da eserler kaleme alan İzmirli, özellikle kelâm ilminin asrın gerektirdiği ihtiyaçlar doğrultusunda yeni bir anlayış üzerine bina edilmesi gerektiği görüşü ile bilinmektedir. Bu konuda yazdığı *Yeni İlm-î Kelâm* adlı eseri ile bu anlayışı takdim

etmektedir.[359] Bu eserinin neticesinde İzmirli, Yeni İlm-î Kelâm hareketinin Türkiye'deki en önemli temsilcilerinden biri olarak görülmektedir. *Muhassalü'l-kelâm ve'l-hikme* ve *Mülahhas İlm-i Tevhîd* adlı eserleri de kelâm alanında yazılmış diğer eserleridir.[360]

İzmirli, materyalizmi Demokritos ile başlatmakta ve onu bilimsel materyalizmin ilk temsilcisi olarak görmektedir. Demokritos ile ortaya çıkan atomculuk fikri sonraki dönemlerde Sokrates ve Eflatun gibi filozofların dönemlerinde gerilemiş ancak Epikür, atomculuğu yeniden gündeme getiren isim olmuştur.[361]

İzmirli'ye göre materyalizm iki bakış açısına göre düşünülecek bir ekoldür. İlk olarak materyalizm, manevi nitelikte olan fiilleri beyinsel fonksiyonlar olarak açıklamaktadır.[362] İkinci olarak ise nesnelere ait tüm düzenler madde ile açıklanmaktadır.[363] İlki antropolojik materyalizm, ikincisi ise kozmolojik materyalizmdir.[364]

Antropolojik materyalizme göre insan ile hayvan arasında doğasal değil derece bakımından bir fark bulunmaktadır. Ruh ise sadece insanda var olan bileşik bir cevherdir. Farklı bir türde varlığından bahsedilemez.[365]

Materyalistler ruhsal faaliyetleri beynin fonksiyonları olarak görmektedir.[366] Bu anlayışa göre organların nasıl belli başlı görevleri varsa beynin görevlerinden biri de düşüncedir. Düşünce ruhsal bir faaliyet olarak değil ancak beyne ait bir fonksiyon olarak anlaşılmaktadır. Ancak İzmirli, sadece bir şeyin gerçekleşmesi için zorunlu olan şartın varlığı ile o şeyin gerçekleşmeyeceğini savunmaktadır. Yine aynı örnekten giden İzmirli,

---

[359] İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm* (İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1341/1920-1922), 1/10-19.
[360] İzmirli İsmail Hakkı, *Muhassalü'l Kelâm ve'l-Hikme* (İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1336/1918), 2-18; Ali Birinci, "İZMİRLİ, İsmail Hakkı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim: 20 Mart 2022); Ali Duman, "İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri ve Fıkıh", *Bilimname* 1/14 (2008), 60-66; Bayram Ali Çetinkaya, "İsmail Hakkı İzmirli", *Kutadgubilig: Felsefe - Bilim Araştırmaları* 19 (2011), 54-58; Celaleddin İzmirli, "İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri, Dini ve Felsefi İlimlerdeki Mevkii", *İzmirli İsmail Hakkı*, ed. Mehmet Şeker- Adnan Bülent Baloğlu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 241-248.
[361] Bayram Ali Çetinkaya, "Dârulfünûn'da Bir Ansiklopedist Müderris/Düşünür: İzmirli İsmail Hakkı". *Dârulfünûn İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri* ed. Tahsin Özcan vd. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2010), 334-335.
[362] Vogt, *Köhlerglaube und Wissenchaft*, 53-56.
[363] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 382.
[364] İzmirli İsmail Hakkı, *Muhtasar Felsefe-i Ûlâ*, (İstanbul: Hukuk Matbaası, 1329/1911), 146.
[365] İzmirli, *Muhtasar Felsefe-i Ûlâ*, 147.
[366] Vogt, *Köhlerglaube und Wissenchaft*, 53-56.

sadece beynin varlığı ile düşüncenin gerçekleşmeyeceğini ancak ruh ile beraber olduğunda bir düşünceden bahsedileceğini belirtmektedir.[367]

İnsan ve hayvana ait ruhlar arasında herhangi bir ayrım görmeyen materyalizm, insanı hayvandan biraz daha yüksek bir seviyeye konumlandırsa da ruhuna herhangi bir manevi anlam yüklememektedir. İzmirli bu görüşe karşı çıkarak öncelikle insan ile hayvan arasında yapısal bir farklılık olduğunu belirtmektedir. Zira insanın düşünce ve inceleme noktasında hayvanlardan farklı özellikte olan fonksiyonları vardır.[368]

3.1. Bilgi ve Varlık Anlayışı Üzerinden Materyalizm Eleştirisi

Materyalizmin görüşlerinin temelinde olan ilke maddedir. Âlemin yaratılması ve âlemde var olan her şey maddeden yaratılmıştır.[369] İzmirli'ye göre bu durum;

"Düşünce duyuma indirgendiği gibi, duyum da hayata, hayat da kimyevi birleşimlerin hareketlerine, kimyevi birleşimlerin hareketleri de fizik kanunlarına indirgenir. Fizik kanunları en son olarak hareketlerin türlerinden ibaret olur. Yani salt mekaniksel olur."[370] şeklinde açıklanmaktadır.

İzmirli, böyle bir mekaniksel anlayıştan dolayı materyalizme *mekanizm* denildiğini ifade ederek soyut ve somut olan iki biçiminden bahsetmektedir. Soyut biçim daha çok matematiksel kanunlar ile açıklama yaparken somut biçimde açıklamaların madde üzerine yapıldığı görülmektedir. Atomların sonsuzluğu, ezelî olması ve ezelî bir şekilde hareket halinde olması gibi Antik Yunan'dan itibaren aynı felsefe ile savunulan bu anlayış İzmirli tarafından maddî mekanizm olarak isimlendirilmektedir.[371]

Bir cismin meydana gelmesi için atomların sadece kaynaşması ve birleşmesi yeterli değildir. Aynı zamanda birbirleri ile belli bir oran dâhilinde uyumlu olmaları gerekmektedir. Bu durum bazı kanunların var olması anlamını taşımaktadır. İzmirli bunun sonucunda hareketin yalnızca mekaniksel olamayacağını belirtmektedir. Zira mekaniksel hareketler

---

[367] İzmirli, *Muhtasar Felsefe-i Ûlâ,* 147-148.
[368] İzmirli, *Muhtasar Felsefe-i Ûlâ,* 149.
[369] Lucretius, *Evrenin Yapısı*, 19.
[370] İzmirli, *Muhtasar Felsefe-i Ûlâ,* 170.
[371] İzmirli, *Muhtasar Felsefe-i Ûlâ,* 171.

rastgele hareketlerdir. Bu tür hareketler ile de sonuca ulaşılamayacaktır yani cisimler meydana gelemeyecektir. Cisimlerin oluşması için mutlak surette uyum gereklidir.[372]

İzmirli de Bilmen gibi bazı delillerle materyalizme cevaplar vermektedir. Örneğin materyalizmin hareket anlayışına karşın maddede hareketsizliği de yani sakin olma özelliğini zikretmekte ve bir hareket ettiricinin olması gerektiğini savunmaktadır.[373]

İzmirli, maddenin hareketsizliği ile hareket niteliğinin olması sonucunda atomların dengede bulunacağını ifade etmektedir. Ona göre eğer atomlar ezelî ise o halde âlemin dengeli bir vaziyet içerisinde olması gerekmektedir. Dengenin varlığı hem hareket hem de hareketsizlik ile meydana geliyorsa materyalistlerin bu görüşlerinde bir çelişki var demektir. Zira bu durumda atomlar ya hareketsiz kalır ya da savundukları görüş üzerine hareket halinde olmaları gerekmektedir.[374]

İzmirli, bu çelişkili durum içerisinde materyalistlerin iki görüşün birinden vazgeçmeleri gerektiğini belirtmektedir. Atomların hareketlerini reddedecek olurlarsa âlemi de yok edeceklerdir. Ancak âlemin ezelîliğini reddedecek olurlarsa atomların ve maddenin nasıl sonradan meydana geldiğini yani ilk nedeni açıklamak zorunda kalacaklardır.[375] İzmirli, böylelikle hareket delilinden yola çıkarak materyalizmin fikirsel çelişkilerini ortaya koymaktadır.

İzmirli'nin de Ömer Nasuhi Bilmen'in Allah'ın varlığı noktasında kullandığı klasik ve modern delilleri kullandığı söylenilebilir. Yeni İlm-i Kelâm dönemi kelâmcıları bu noktada seleflerinden faydalanmakta ve bulundukları dönemin şartlarına göre yeniden yorumlama biçimine gitmektedirler. Ancak kullanılan *inhisar delil*inin yalnızca İzmirli'ye özgü olduğunu ifade edebiliriz.[376] Bu delile göre varlıkların ortaya gelme ihtimali tesadüfen, zorunlu veya isteğe bağlı bir şekilde gerçekleşmektedir. Allah ise âlemi zorunlu olduğu için değil istediği için yaratmıştır. Zira Allah, dilediğini yapandır.[377] Eğer ki âlem zorunlu olarak yaratılsaydı, zorunlu bir varlığın elinden çıktığı için hâdis kabul edilen varlıklar ya bulunmayacak, ya kendisini bir yaratan olmayacak, ya sonsuza kadar olaylar aynı zorunluluk

[372] İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm,* 1/267.
[373] İzmirli, *Muhtasar Felsefe-i Ûlâ,* 172.
[374] İzmirli, *Muhtasar Felsefe-i Ûlâ*, 172; İzmirli İsmail Hakkı, *Mülahhas İlm-i Tevhid* (İstanbul: Kanaat Matbaası, 1338/1919), 96-97.
[375] İzmirli, *Muhtasar Felsefe-i Ûlâ,* 172.
[376] Özkan Tekin, "İsmail Hakkı İzmirli'nin İsbât-ı Vâcib Delillerine Katkısı", *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/13 (2020), 24.
[377] el- Bakara 2/253; el- Maide 5/1; el- Hûd 11/107.

ciheti ile gidecek ya da zorunlu failden hemen sonra gelecektir. Bu ihtimallerin mümkün olmadığını belirten İzmirli, hâdis varlıkların ya sonradan yaratıldığını ya da yaratılmadığını kabul etmek gerektiğini ifade etmektedir. Ancak ona göre sonradan yaratılmadığını kabul etmek akla aykırıdır, çünkü ortada var olan olaylar vardır. Sonuç olarak İzmirli'ye göre bu durumda hâdis varlıkların yani âlemin sonradan yaratıldığını kabul etmek gerekmektedir.[378]

İzmirli, sanılanın aksine materyalizmin deney ve gözlem ile bir bağlantısı olmadığını savunmaktadır. Oysa materyalizmin görüşleri İzmirli'ye göre mantıkla bağı bulunmayan ve ilmi olmayan varsayımlardan ibarettir. Bizatihi maddenin varlığından söz edilemeyeceğini savunan İzmirli, madde ile kuvvetin birbirine karıştırıldığını belirtmektedir. Kuvvet, fizik alanında maddî olayların içerisinde bulunan bir cevherdir ve varlıklar için bir ana unsur, esas teşkil etmektedir diyen İzmirli, böylelikle atom ile kuvveti bir tutmaktadır. Bunun sonucu olarak ise karşımıza çıkan olay materyalizmin maddede gördükleri tüm özelliklerin aslında kuvvette olduğudur. Kuvvetin özelliklerini maddeye veren materyalizm, İzmirli'ye göre bunun yanı sıra maddenin ezelî ve ebedî olan özelliğine ilmî varsayımlar neticesinde hükmetmektedir. Ancak İzmirli'nin de belirttiği gibi yeni bilimsel sonuçlar kendisinden önceki bilimsel neticeleri ihya veya ilga edebilir.[379]

İzmirli materyalizmin düşünceyi harekete kadar indirgediğinden dolayı mekanizm olarak da adlandırılabileceğini belirtmektedir. İnsana ait düşünce yapısı maddî hareketlerin neticesidir. Ancak İzmirli'ye göre düşüncenin oluşumu sadece beyinsel bir fonksiyon olarak görülmemektedir. Burada ruhun varlığı inkâr edilmemelidir.[380]

İzmirli, materyalizmi isnadın ispatı noktasında da eleştirmektedir. Materyalizm anlayışında ancak deney ve gözlem yolu ile bilgi edinilmektedir. Fizikötesi alan ile ilgili bilgilerin gerçekliği kabul edilmemektedir. İzmirli, materyalizmin bu noktada fizikötesi alana ait varlıkların gerçekliğinin olmadığını ispatlaması gerektiğini savunmaktadır. Zira fizikötesi alanın gözlemlenmemesi metafizik varlıkların olmadığı anlamına gelmemektedir.[381] Bunun yanı sıra materyalizmin görüşlerinin temelini oluşturan unsurlardan biri olan atomun durumu ve hacmi ile ilgili bilgilerin materyalistler tarafından da bilinemeyeceğini savunmaktadır.[382] İzmirli'ye göre aynı zamanda âlemin varlığının

---

[378] İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm,* 2/28-29.
[379] İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm,* 2/62-64.
[380] İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm,* 2/64.
[381] İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm,* 2/66-67.
[382] İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm,* 2/73.

mahiyetinin üzerine inşa ettikleri maddenin ezelî olduğunu yani her şeyden önce olan varlığını da ispat etmeleri gerekmektedir. Bunun ispatı olmadan maddeyi ezelî olarak görmek İzmirli'nin anlayışında çelişkili görülmektedir.[383]

Maddeyi ezelî olarak gören materyalizm dolayısıyla maddenin bir özelliği olan hareketi de ezelî olarak görmektedirler.[384] Ancak yukarıda da izah ettiğimiz şekilde cisimlerdeki denge hareket ve sakin olma özelliği ile meydana gelmektedir. Bu sebeple gerekli olan hareket ettirici ve hareketi durdurucu bir ilk sebep anlayışı materyalizme uymamaktadır ve İzmirli'ye göre bu delil materyalizmin bâtıl olduğunu göstermektedir.[385]

Maddeyi oluşturan atomlarda herhangi bir şuurdan söz edilemez. Kendi özelliği olan hareket etme ve sakin olma durumunu kendi kendine veremeyeceğini ifade eden İzmirli, materyalizmin bu anlayışının atomun hareketlerini tesadüf ile açıklama noktasına getirdiğini belirtmektedir. Zira şuuru olmayan atomların hareketi de şuursuz bir biçimde olacaktır. O halde âlemin oluşması materyalizm açısından ancak tesadüf ile açıklanabilir. Bu anlayışa tamamen karşı olan İzmirli, âlemin incelendiğinde kusursuz bir şekilde olduğunu ve bunun ancak bir irade eden tarafından gerçekleştirilebileceğini savunmaktadır. O irade eden ise Allah'tır.[386]

İzmirli, maddenin kabulünün ve inkâr edilmesinin İslâm inancı üzerinde herhangi bir etkisinin olamayacağını savunmaktadır. Zira birçok kelâmcı da maddeyi kabul etmişlerdir. Ancak madde ilk sebep olarak lanse edilmeye başlanırsa bu durumda İslâm, maddenin ve maddeciliğin karşısında olur.[387] Nitekim kelâm ilminde âlem ezelî değildir, sonradan yaratılmıştır. Çünkü atomlar sabit olduklarında yer kaplamaktadırlar. Yer kaplayan her şey ise hâdis olarak görülmektedir. O halde cisimler, hareket ve durgunluk da ezelî değil sonradan yaratılmıştır.[388]

İzmirli'nin materyalizme yönelik getirdiği eleştirilerde bu ekolün deney ve gözlem dışı bilgiyi kabul etmemelerine rağmen, doktrinlerini oluşturdukları temel unsurlardan biri olan maddenin mahiyeti hakkında net bir bilgi olmadığı anlaşılmaktadır. Çelişkili bir durum olarak karşımıza çıkan bu anlayış, sadece madde de değil, maddeye ait olan hareket özelliği

---

383 İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 2/66-67.
384 Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 416-417; Diderot, *Pensees Philosophiques*, 17.
385 İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 2/70-73.
386 İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 2/62.
387 İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 1/264-265.
388 İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 1/285.

için de geçerlidir. İçerisinde çelişki barındırmayacak bir varlığa ithaf edilmesi gereken ezelîlik ilkesi ise şuuru olmayan maddeye bırakılmaktadır. Bu tür çelişkiler üzerine bina edilen bir anlayış insan aklı ve kalbi için geçerli ve emîn sayılabilecek bir düşünce sistemi değildir.

3.2. Akıl ve Din Anlayışı

Materyalizmin dini aklın bir ürünü olarak görmesine[389] karşı İzmirli de aklın dinin anlaşılmasında bir vasıta görevi gördüğünü belirtmektedir. Ona göre İslâm dini bir akıl dinidir.[390] İslâm, aynı zamanda materyalizmin tabiat üzerinden algıladığı bir din anlayışını tabiat kanunlarının yaratıcısı olarak Allah'ı kabul etmekle reddetmektedir. Tüm kanunların yaratıcısının Allah olduğunu kabul etme de ve bu cihetle dinin anlaşılmasında insana rehberlik edecek en önemli unsurlardan biri ise akıldır.[391]

Hakikati bulma noktasında dinin hükümleri ile felsefî aklı iki yol olarak gören İzmirli, sadece akıl ile izlenilen yolun eksik kalacağını belirtmektedir. Aklın sadece olayları bilme noktasında yetisi olduğunu ancak bu olayların öz ve mahiyetine, anlama noktasında tam olarak vâkıf olamayacağını ifade etmektedir. Nitekim bu yolla kişinin salt akıl ile ortaya attığı sonuçlar, bu sonucu ortaya atan kişi ile sabittir. Başka akıl sahiplerince başka sonuçlar da çıkarılabilir. Bu yüzden insan aklı üzerinden ortaya atılan sonuçlar ancak kişisel görüş olarak nitelendirilebilir.[392]

Aklın şüpheye kapılabileceğini belirten İzmirli, aklın kaynaklık teşkil ettiği ve ahlâk-ı felsefiyye diye nitelendirdiği ahlâk türünü genellikle dinin kaynaklık teşkil ettiği ahlâk-ı dîniyye ile karşılaştırmaktadır. Ona göre ahlâk-ı diniyye şüpheden uzak olduğu gibi kaynağını Allah'tan aldığı ve peygamberlerin tebliğde bulunduğu ilkelerdir. Ahlâk-ı felsefiyye de bulunan ilkeler ise sadece aklını kullanan kimselerin ortaya attığı düşüncelerden ibarettir. Bu ilkeler İzmirli'ye göre başkalaşım ve dönüşüm gerçekleştirebilir ancak ilâhî kanunların koyduğu ahlâk ilkeleri sabittir ve değişkenlik göstermez.[393] Bu

389 Feuerbach, *The Essence of Christianity*, 37-39.
390 İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 1/21.
391 İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 1/11-15.
392 İzmirli, *Mülahhas İlm-i Tevhid*, 16.
393 İzmirli, *Mülahhas İlm-i Tevhid*, 63-64.

nedenden dolayı ahlâk-ı felsefiyyenin genel ahlâk ilkeleri barındırdığı söylenilemez. Bu ilkelerin içerisinde genel kabulden ziyade öznellik barındırdığı ifade edilebilir.

3.3. Tabiat Anlayışı

Tabiat kanunları hakkında materyalizmin savunduğu nedensellik ilkesi görüşlerine karşılık[394] İzmirli de tabiat kanunlarının değişmeyeceğini savunmaktadır. Toprağa hangi ürünün tohumunu ekerseniz o ürünü alırsınız. Ancak bu kanunlar zorunlu kanunlar değildir. Tecrübeye dayandıkları için mümkündürler. Zira kanunların özünde var olmayan özellikler onlara tecrübe yolu ile intikal etmektedir. Örneğin dünyanın güneş etrafında dönmesi veya ekilen tohumun aynı ürünü vermesi bu varlıkların mahiyetinde olan şeyler değillerdir. Tecrübe edilerek bu kanunlarda mevcut hale gelmişlerdir. İzmirli, böylelikle hissî mucizelerin olabileceğini belirtmektedir.[395] Dolayısıyla İzmirli, tabiat kanunlarının *a priori* değil ancak *a posteriori* olabileceğini savunmaktadır. A posteriori olan şeyler ise zorunlu değil, mümkündürler.[396]

İzmirli, tabiat kanunlarının mümkün olduğunu belirtmesinin yanı sıra bu kanunlarda gayenin de önemine değinmektedir. İzmirli burada suret ve madde ayrımına gitmektedir. Madde ile kanunun birbirinden ayrı olduğunu belirten İzmirli, kanun ile sureti eş değer görmektedir. Bu konuda ekmeği örnek olarak gösteren İzmirli, ekmeği oluşturan tuz, un ve suyun madde, bu maddelerin oluşumu sonucu oluşan ekmeği de kanun olarak görmektedir.[397] Zira elde herhangi bir madde olsa da hangi amaç ve gaye için kullanılacağı bilinmiyorsa oradan bir sonuç ortaya çıkmayacak ve bir kanun oluşmayacaktır. Bu örnekte olduğu gibi ekmeğin oluşumunu sağlayan unsur sadece ekmeğin meydana geldiği maddeler değil, bu maddelerin hangi gaye için kullanıldığıdır.

3.4. Ruh Anlayışı

Materyalistler ruhun maddenin bir ürünü olduğu görüşündedirler. Ruh ile ilgili olan tüm işler aslında beynin bir fonksiyonu mahiyetindedir. İnsan ruhunun özellikleri hayvan

---

[394] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 428.
[395] İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 1/241-244.
[396] İzmirli, *Muhtasar Felsefe-i Ûlâ*, 130.
[397] İzmirli, *Mülahhas İlm-i Tevhid*, 98.

ruhunun özelliklerinden farklı bir mahiyet taşımaz. İnsanların duyduğu arzu ve istekler, tüm duyular hatırlama ve alışkanlık kavramları ile açıklanmaktadır.[398]

İzmirli, ruh hakkındaki görüşlerin farklı mecralarda çokça çeşitlendiğini belirterek bu konunun çözümlenemediğini ifade etmektedir. Ona göre ruh konusu zarurât-ı dîniyye den değildir. Bu sebeple ruh hakkındaki inanış şeklinin tevhide aykırı olmayacağını savunmaktadır.[399]

Yeni İlm-i Kelâm döneminin en önemli kelâmcılarından biri olarak zikredilen İzmirli İsmail Hakkı, materyalizmi düşünce gibi manevî niteliği bulunan fiilleri ruhun varlığını es geçerek sadece beyinsel fonksiyonlar olarak zikreden[400] antropolojik materyalizm ve asıl eleştirisini getirdiği, her şeyin maddeden oluşumunu kabul eden[401] kozmolojik materyalizm olarak iki kısımda incelemektedir. Antropolojik materyalizmi ruhu reddederek insanı hayvan noktasında indirgemekle eleştiren İzmirli, kozmolojik materyalizmi de düşüncenin son kertede harekete kadar indirgenmesi nedeniyle mekaniksel bir anlayışta olduğunu ifade ettiğinden dolayı eleştirmektedir. Bu nedenden dolayı materyalizmi aynı zamanda mekanizm olarak da isimlendirmekte ve bu mekanizm anlayışının somut biçimi olan maddeyi hedef almaktadır.

Mekanizm olarak adlandırdığı materyalizmin somut biçimini de maddî mekanizm olarak isimlendiren İzmirli, hareket delili üzerinden bu anlayışa karşı çıkmaktadır. Atomların dengede kalması için hareket ile beraber sakin olma özelliğinin de olması gerektiğini savunan İzmirli'ye göre materyalizmin hareketi ezelî olarak görmesi anlamsızdır. Madde hareket halini kendi kendine veremez. Burada bir ilk hareket ettirici olması gerektiği gibi maddenin şuursuz olduğu da karşımıza çıkmaktadır. İzmirli, materyalizmin böylelikle âlemin ezelî maddeden oluştuğunu söylemesinin, âlemin tesadüfler neticesinde oluştuğu anlamına geldiğini belirtmektedir.

İslâm inancında ilk sebep olarak madde görülmediği müddetçe maddeyi kabul etmenin veya reddetmenin inanca bir etkisi olmayacağını savunan İzmirli, ruh anlayışının da dinen bilinmesi gereken asıl hususlardan biri olmadığını zikretmektedir. Ancak materyalizmi, ruhu

---

[398] Lucretius, *Evrenin Yapısı*, 95; Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 625; Vogt, *Köhlerglaube und Wissenchaft*, 53-56.
[399] İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 1/300.
[400] Vogt, *Köhlerglaube und Wissenschaft*, 53-56.
[401] Lucretius, *Evrenin Yapısı*, 19.

ve maneviyatı reddedip fiillerin sadece beyne ait fonksiyonlar olarak görmesi üzerinden de eleştiri getirmektedir.

Materyalizmin deney ve tecrübe dışı bilgiyi kabul etmediğini belirten İzmirli, materyalistler gibi deney ve tecrübeye ait bilgileri de zaruri olarak görmez. Ona göre bu tür bilgiler mümkün bilgilerdir. Mümkünü yaratmak Allah'ın iradesinde olduğu için bu tür olaylarda değişiklikler meydana gelebilir. Bu yolla İzmirli, hissî mucizelerin olabileceğini delillendirmektedir.

4. İsmail Fennî Ertuğrul (1855-1946)

1855 yılı Bulgaristan doğumlu olan İsmail Fennî, iş hayatı içerisinde vâridât mukayyitliği ve muhasebe memurluğu gibi görevlerde bulunmuştur. Tırnova'da doğup büyüyen İsmail Fennî, memleketinin Ruslar tarafından işgal edilmesinin ardından İstanbul'a yerleşmiştir. Burada Maliye Nezâreti, Dîvân-ı Muhâsebât, Mâbeyn-i Hümâyun, Şirket-i Hayriyye ve Dâhiliye Nezâreti gibi kurumlarda görev almıştır. İlgi alanları içerisinde şiir ve musiki de bulunmaktadır. Bestelediği bazı yürüyüş marşları askerî birliklerin bandolarına önerilmiştir. İngilizce ve Fransızca dillerinde de yetkinliği vardır. Evlilik hayatında bulunmadığı için gerisinde mirasçısı olmayan İsmail Fennî, servetini Dârüşşafaka kurumuna bağışlamıştır. 1946 yılında ise vefat etmiştir.

İsmail Fennî temel görüşlerini vahdet-i vücûd ve materyalizmin reddiyesi üzerine bina etmektedir. Tasavvuf ve vahdet-i vücûda olan ilgisi özellikle doğduğu bölge olan Tırnova'daki eğitim gördüğü Sıbyan Mektebi'nin mutasavvıf hocaları sayesinde oluşmuştur. Vahdet-i vücûda olan ilgisi İsmail Fennî'nin aynı zamanda panteizme karşı eleştiri getirmesine de bir neden olmaktadır. Materyalizme karşıt olarak da ruhçu ve maneviyatçı bir anlayış sergileyen İsmail Fenni Ertuğrul, bir felsefeci olduğu kadar Yeni İlm-i Kelâm Döneminin de en önemli kelâmcıları arasında zikredilmektedir. *Lugatçe-i Felsefe, Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, *Kitâb-ı İzâle-i Şükûk* ve *İman Hakikatleri Etrafında Suallere Cevaplar* önemli eserlerindendir.[402] *Kitâb-ı İzâle-i Şükûk* adlı eserinde de

[402] Süleyman Hayri Bolay, "İsmail Fennî Ertuğrul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 23 Mart 2022). Süleyman Hayri Bolay, "İsmail Fennî Ertuğrul", *Felsefe Dünyası* 7 (Mart 1993), 11-14; Fatih Çimen, "Dozy'nin Hz. Peygamber ve Hadislere Dair Bazı İddialarına İsmail Fenni Ertuğrul'un Cevapları", *İHYA Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2021), 230; Hakan Uğur, "Osmanlının Son Döneminde Oryantalistlerin Kur'an Hakkındaki İddialarına Karşı Osmanlı Ulemasının Yaptığı Çalışmalar -İsmail Fennî Ertuğrul Örneği-", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, ed. Bilal Gökkır vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013), 2/ 512-513.

oryantalistlerin İslâm tarihi alanında yaptığı çalışmalara, gençlerin zihnini bulanıklıktan kurtarma amacıyla reddiyeler yazarak bu konu hakkındaki kabiliyet ve ehliyetini göstermektedir.[403] *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli* adlı eseri ile de dönemin etkin felsefî ekollerinden biri olan materyalizme reddiyeler yazmıştır. Materyalizme yönelik yaptığı eleştiriler İsmail Fennî'yi Yeni İlm-i Kelâm döneminin önemli isimlerinden biri haline getirmektedir.

4.1. Akıl, Bilgi ve Varlık Anlayışı

Materyalistlere göre Tanrı fikri fıtrî değildir. Allah fikri insanda tabiat kaynaklı olarak tasavvur edilemez. Ancak insan aklının bir ürünü olabilir.[404] İsmail Fennî'ye göre ise insanda fıtrîlik özelliği taşıyan şey, eserden müessirin varlığını düşünebilme yolu ile âlemin bir yaratıcısının olduğunu bilme özelliğidir. Bu durum ise insanda var olan aklın zorunlu bir neticesidir. Akıl özelliği hayvanlara verilmediğinden dolayı hayvanların herhangi bir sorumluluğu bulunmamaktadır. Akıl sonucu ortaya çıkan Allah inancı, kişiler ve toplumlarda farklılık göstermektedir. İsmail Fennî, Hz. İbrahim'in Allah'ı arar iken ilk önce başka varlıkları yaratıcı olarak düşünmesini ancak nihayetinde Allah'ı bulmasını[405] bu duruma örnek olarak göstermektedir. Kısacası İsmail Fennî'ye göre, kişiler veya toplumlar tabiatta gördükleri varlıklara anlamlar yüklemektedir. İnsanların kendilerine bahşedilen aklı da kullanarak varlıkların kendilerine has özelliklerine binaen ateşe veya güneşe tapmak gibi farklı inançlar meydana getirmektedirler. Dünyanın birçok bölgesinde ibadet etmek için inşa edilen mabetlerin bulunması insanda Allah inancının fıtrî olduğunu göstermektedir.[406]

İnsana bahşedilen aklın, olayların sebep ve hikmetini araştırma konusunda kullanıldığında doğru bir işlev göreceğini savunan İsmail Fennî, vahiy ve ilham olmadan sadece aklî yollarla bilgi edinileceğinin düşünülmesini ve bunun kabulünü küfür ve ilhadlıkla nitelendirmektedir. Aklı metafizik alanda sınırlı gören İsmail Fennî, özellikle ruhânî konularda da insan aklının aciz kaldığına değinmektedir. Nitekim İsmail Fennî'ye göre telkin, insanın kalbinden geçenin bilinmesi veya telepati gibi ruhsal durumlar ile elde edilen bilgiler de tecrübe ile sabit olmakla beraber salt aklın bilgi yetisinin yeterli olmadığını

[403] İsmail Fennî Ertuğrul, *Kitâb-ı İzâle-i Şukûk* (İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928), 3-5.
[404] Freud, *Totem ve Tabu*, 222.
[405] el- En'âm 6/76-79.
[406] İsmail Fennî Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli* (İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928), 563-564.

netleştirmektedir.[407] Böylelikle İsmail Fennî'nin varlık anlayışında varlığın bilgisi için aklın da kullanılabileceği ancak bu aklın metafiziği reddeden bir akıl olamayacağı anlaşılmaktadır.

4.2. Madde Anlayışı

Materyalizmin genel görüşlerini madde ve kuvvet ilkeleri oluşturmaktadır. İsmail Fennî, bu ilkelerin sonucu olarak ortaya çıkan anlayışları varsayım olarak adlandırmaktadır. Bunlardan ilki *"Kuvvetsiz madde ve maddesiz kuvvet olmaz."* İkincisi ise *"Kuvvet ve madde hem ezelî hem de ebedîdir."*[408]

İsmail Fennî, öncelikle ilk varsayımın geçersiz olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır. Ona göre madde ölçülebilir, tartılabilir, çekim ve itme kuvvetleri ile dengelenebilir, yavaş ve devamlı olarak dağılabilir ve bu suretle özelliklerini yitirerek yok olabilir bir vaziyettedir. Maddenin bu özelliğine karşılık atomun küçük parçalara ayrılmış olsa da tamamen yok olmayacağı savunulsa dahi madde de aslolan ölçülebilirlik ve hissedilebilirliktir. Bu özellikler maddeden ayrıldığı zaman ortaya çıkan şeye kuvvet denir. Kuvvetin ise mahiyeti yani tam olarak ne olduğu bilinememektedir. Mahiyeti bilinmeyen bir şey üzerine hüküm vermekte doğru değildir.[409] Hâlihazırda kuvvet de yok olabileceğinden dolayı madde ve kuvvet sonradan yaratılmıştır ve onu yaratan da Allah'tır.[410]

Materyalistler, âlemin yaratıcı olmadan madde tarafından inşa olduğunu iddia etmektedirler.[411] Akıl ve iradesi olmayan madde ile âlemdeki düzen ve ahengi açıklamak tecrübe ve hakikate aykırıdır.[412] İsmail Fennî'ye göre âlemin tamamen hiçten yaratıldığını söyleyemesek de bu âlemi yok iken var eden bir vâcibü'l-vücûd vardır. Vâcibü'l-vücûd âlemin yaratılmasına neden olan ilk sebeptir. Bu vâcibü'l-vücûd materyalistlerin iddia ettiği üzere madde ile vasıflandırılamaz. Esîr de vâcibü'l-vücûd olamaz. Zira âlimlerce esîrin mahiyeti tam olarak bilinememektedir.[413]

İsmail Fennî, ikinci varsayımın da geçersizliğini savunmaktadır. Zira materyalistlerin ebedî ve ezelî olarak gördüğü atomlar bölünebilir vaziyettedir ve böylelikle ortada madde

---

407 Ertuğrul, *Kitâb-ı İzâle-i Şukûk*, 225-226.
408 Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 387.
409 Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 387.
410 Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 400.
411 Lucretius, *Evrenin Yapısı*, 19.
412 Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 391.
413 İsmail Fennî Ertuğrul, *Küçük Kitapta Büyük Mevzular* (b.y.: y.y., 1934), 4-7.

kalmamaktadır. Mevcudiyeti böylelikle bulunmayan maddenin ezelîliğinden ve ebedîliğinden söz edilemeyecektir. İsmail Fennî'ye göre önceki deneylerde ortaya çıkan sonuçlar maddenin sadece şekil değiştiriyor olmasıdır ancak bu durum o esnada elde bulunan malzemeler ile maddenin yok olmadığını göstermektedir. Materyalistler bu sonucu maddenin yok edilemezliği olarak ele alarak maddenin ölümsüzlüğünü savunmaktadırlar. İsmail Fennî tam da burada uranyum ve radyum gibi cisimlerin görünmez ışınları yayma özelliğinin bulunduğunu belirtmekte ve bu özelliklerin diğer cisimlerde de var olduğunu ancak uranyum ve radyum da daha fazla görüldüğünü zikretmektedir. İsmail Fennî'ye göre bu durum ilimlerde sabit fikirlerin olmadığını aksine gelişen araçlar ile yapılan deneyler sonucunda fikirlerde değişim meydana geldiğini gösteren güzel bir örnektir.[414] Her ne kadar materyalistler eldeki deney araçları ile maddenin ölümsüzlüğünü savunsa da bugün yapılan deneylerin sonucunda atom bölünebilir durumdadır ve bu durum maddenin yok olmasına neden olmaktadır.

Materyalistlere göre hareket de madde gibi yaratılmamıştır ve ezelî ve ebedîliği vardır.[415] İsmail Fennî, maddenin hareketsiz olamayacağını belirtmektedir. Maddenin varlığı harekete bağlıdır. Hareketten söz etmemiz için öncelikle bir durgunluk söz konusu olmalıdır ve maddenin durgun iken bir hareket ettiriciye ihtiyacı vardır. Hareket ettirici olmadan madde hareketsiz kalmakta ve bu durum maddenin var olma özelliğinin yitirilmesine neden olmaktadır.[416] Görüldüğü üzere diğer kelâmcılar gibi İsmail Fennî de hareket delili üzerinden materyalizme eleştiriler yöneltmektedir.

4.3. Din Anlayışı

Materyalizmin ahlâkî değerlerin din neticesinde oluşmadığı ve dinin ahlâk önünde engel olduğu[417] görüşlerine yönelik İsmail Fennî, toplumda genel kabul görmüş edep ve hikmet kaidelerinin din içerisinde de bulunduğunu savunmaktadır. Nitekim Kur'an âyetleri ve Hz. Peygamberin zikrettiği hadisler incelendiğinde ahlâkî konulardan fazlaca söz edildiği görülmektedir.[418] Materyalistlerin ahlâktan anladığı şeyin ancak âdetler olabileceğini belirten İsmail Fennî, doğruluk, hırsızlık yapmamak ve zina etmemek gibi erdemlerin hiçbir zaman değişmeyeceğini dile getirmektedir. Nitekim İsmail Fennî'ye göre semâvî dinlerin

---

[414] Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 402.
[415] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 416-417; Diderot, *Pensees Philosophiques*, 17.
[416] Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 434-435.
[417] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 670-672.
[418] Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 619-620.

getirdiği kutsal kitapların toplumsal hayata ve toplumsal ahlâka olan katkısı materyalizmin anlayış ve felsefesinin getirdiği katkı ile kıyaslanamayacak durumdadır.[419]

Dinî anlamda iki tür taassupluk bulunduğunu ifade eden İsmail Fennî, dinin yanlış anlaşılması neticesinde olumsuz yorumlara kaçılmasını kötü taassup olarak zikretmekte, dinî ödevlerin yerine getirilmesinde özen gösterilmesini ise methedilen taassup olarak ifade etmektedir. Zaten din, kendi içerisinde yanlış yorumlamalarla doğan kötü taassubu eleştirmektedir.[420]

Materyalizmin deney ve gözlem dışı bilgiyi kabul etmemesi[421] neticesinde din ile ilmi ayırmasına yönelik ise İsmail Fennî, din ile ilim arasında bir ayrım görmemekte ancak alanlarının farklılık arz ettiğini ifade etmektedir. Zira, din insana tecrübe ile elde edilemeyecek olan bilgiler vermektedir. Bu surette İsmail Fennî, din ile ilimin birbirini tamamladığını belirtmektedir.[422]

4.4. Tabiat Anlayışı

Materyalizm tabiat kanunlarında nedensellik ilkesini esas almaktadır.[423] Materyalizmin bu görüşüne yönelik İsmail Fennî, tabiat kanunları ile ilgili bu kanunların bir kanun koyucusu tarafından belirlendiği görüşünün aklın doğal olarak çıkarması gereken bir sonuç olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu kanunlar birer ilâhî âdettir. Her biri hikmet kaynağıdır ve bozulması hikmete terstir. İsmail Fennî'ye göre peygamberleri desteklemek de ilâhî bir adet olduğu için mucize gerçekleştirilebilir.[424] Mucizeyi inkâr etmek, Allah'ın koymuş olduğu düzeni bozamayacağını iddia etmektir.[425]

İsmail Fennî, tabiatta bulunan her türlü kanunun ve varlığın bir sebep üzere yaratıldığını savunmaktadır. Materyalistlerin iddia ettiği gibi hiçbir şey tesadüfî bir yolla oluşamaz. Madde ne kadar süre beklerse beklesin tesadüfi bir yolla basit bir canlının tek bir hücresini dahi oluşturamaz. Eğer doğadaki her şey tesadüf sonucu meydana gelseydi tabiatta bir düzen yerine düzensizlik, şekilsizlik mevcut olurdu. Görünür durumda olan her şeyin

---

419 Ertuğrul, *Küçük Kitapta Büyük Mevzular*, 57-59.
420 Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 620.
421 Hobbes, *Leviathan: Or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth, Ecclesiasticall and Civil,* 65; Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 219.
422 Ertuğrul, *Küçük Kitapta Büyük Mevzular*, 56.
423 Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 428.
424 Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 444.
425 Ertuğrul, *Küçük Kitapta Büyük Mevzular*, 28.

belli bir düzende olması bunların tesadüf sonucu değil belli bir aklın sonucu olarak yaratıldığını göstermektedir. Örneğin insanın görmesi, insanın gözünün olmasından dolayı değil, gözün görmek için yaratılmasından kaynaklıdır.[426] Allah, insana görmesini istediği için göz vermiştir.[427]

Tabiatta her şey belli bir ahenk ve düzen içerisinde ilerlemektedir. Yaratılan her bir varlığın mutlak surette bir gayesi vardır. Materyalistler bazı noktalarda yaratılmış olan varlıklara faydasız gözü ile bakmaktadır. Örneğin yırtıcı hayvanların varlığının insanlık namına bir faydasını görmezler. Ancak İsmail Fennî'ye göre tüm varlıklara insanlığa faydalı gözüyle bakmak doğru bir yaklaşım değildir. Tabiatta bazı varlıklar Allah'ın Rahmân ve Rahîm gibi ism-i şerîflerinin tecellileri konumunda olurken yırtıcı hayvanlar gibi bazı varlıklar da Allah'ın Celâl ve Kahhâr gibi ism-i şerîflerinin tecellileridir.[428] Dolayısıyla İsmail Fennî'ye göre tabiatta olan tüm varlıkların yaratılma sebebi, içinde hiçbir anlam taşımayan bir nedensellik ile açıklanamaz. Allah'ın tabiat içerisinde koyduğu kanunların mutlak surette bir gayesi ve hikmeti bulunmaktadır.

4.5. Ruh Anlayışı

Materyalistler, ruhu madde ile eşdeğer görmekte ve ruha ait olan fiilleri bu nedenle maddî fiiller olarak kabul etmektedirler. Yani ruh da beden gibidir ve maddeden oluşmaktadır.[429] Ancak İsmail Fennî'ye göre ruha ait olan özellikler, bedene ait olan özellikler ile karşılaştırıldığında ruhun maddeden farklı bir özellikte olduğu ortaya çıkmaktadır. Ruhun özellikleri; basit, bölünemez, kendisinin aynı olması ve etkinliğidir. Cisim ise ruhun aksine mürekkeb, bölünebilme, değişkenlik gösterme ve durgunluk özellikleri vardır.[430]

İsmail Fennî, ruhun maddenin mahiyetinden farklı olduğunu farklı şekillerde delillendirmiştir. İsmail Fennî ilk olarak ruhi hadiseler ile fizyolojik hadiseleri karşılaştırmaktadır. Ruhî hadiseler fizyolojik hadiseler gibi belli bir mekân içinde cereyan etmez ve belirgin bir boyuta sahip değildir.[431]

---

[426] Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 482-484.
[427] Ertuğrul, *Küçük Kitapta Büyük Mevzular*, 8.
[428] Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 488.
[429] Lucretius, *Evrenin Yapısı*, 95; Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 625.
[430] Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 147.
[431] Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 147-148.

İkinci olarak ruhî hadiseler, fizyolojik hadiseler gibi beş duyu organı ile kavranılacak bir vaziyette değildir. Ruhî hadiselerin kavranması nefis iledir. Bu sebeple ruhî hadiseler sadece kişinin özelinde hissedilmektedir.[432]

Üçüncü olarak ruhsal hadiseler mekanik kanunlarla açıklanamaz. Ancak fizyolojik hadiselerin mekanik kanunlarla açıklanması mümkündür. Zira fizyolojik hadiselerde ve mekanik kanunlarda hareket esastır.[433]

İsmail Fennî'ye göre ruhun maddeden farklı olduğuna dair bir diğer delil ruhun birliği ile ilgilidir. O ruhun bölünemeyeceğini, basit bir varlık olduğunu ve geçmişten geleceğe ruhun aynı kalacağını, değişmeyeceğini savunmaktadır. Kişinin çocukluğundaki ruhu ile yaşlılığındaki ruhu aynıdır. Tüm bu süreçlerde farklı kişiler oluştuğu söylenemez.[434]

İsmail Fennî, ruhun maddeden farklı olduğunu son olarak ruhun faaliyetleri ile delillendirmiştir. İnsan bir eylemde bulunurken bunu dışarıdan etki eden bir sebep ile değil, kendisinde bulunan içgüdü ile yapmaktadır. Kişinin elini kaldırması ve yürümesi gibi durumlar bu delile örneklik teşkil etmektedir.[435]

İsmail Fennî'ye göre ruh, varlıklar ile ilişkisi yönünden muhdes ancak Allah'ın bir emri olması sebebiyle de kadîmdir. Ancak İsmail Fennî'nin ruha yüklediği kadîm özelliği Allah'a ait olan kadîm olmak ile aynı anlamı taşımamaktadır. Onun ruhta gördüğü bu özellik Allah'ın ruhu yaratması sonucu ona bahşettiği bir özelliktir.[436] Ruhun bölünemez ve tek olması, zaman içerisinde bütünlük göstermesi, mürekkep olmaması, müstakil yapıya sahip olması, umumun kabulü, mutluluğun ebedîliğinin istenmesi, ilâhî adaletin gerekliliği ve insanın hayvanlardan farklılık göstermesi gibi deliller, İsmail Fennî'ye göre ruhun bekasına delil teşkil etmektedir.[437]

İsmail Fennî, bir yaratıcıya olan inançta aklı ön planda tutarak, inancın fıtrî olduğunu savunmakta ve dinin bir kul yapısı olduğu anlayışını reddetmektedir. Din anlayışını insan aklının ürünü olarak lanse eden[438] materyalizmi de maddeye yüklenen anlamlar üzerinden

---

[432] Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 148.
[433] Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 148.
[434] Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 148-149.
[435] Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 149-151.
[436] Veysel Kasar, "İsmail Fennî Ertuğrul ve Bazı Çağdaşlarına Göre Ruhun Bekası ve Ahiret", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/20 (2008), 149.
[437] Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 156-176; Kasar, "İsmail Fennî Ertuğrul ve Bazı Çağdaşlarına Göre Ruhun Bekası ve Ahiret", 150-155.
[438] Feuerbach, *The Essence of Christianity*, 282.

eleştirmektedir. Özellikle maddenin ezelî bir mahiyeti olması[439] ve âlemin yaratıcıya gereksinim duyulmadan meydana gelmesi[440] görüşleri tutarsız görülmektedir. Maddeyi oluşturan atomların bölünebilir olması ve bölünerek ortadan kaybolması İsmail Fennî'nin ortaya koyduğu delillerden biridir. Yine madde gibi harekete nispet edilen ezelîlik ilkesi de İsmail Fennî tarafından da hareket delili üzerinden reddedilmektedir.

Materyalizmin tabiat üzerindeki kanunları kabulü ile İslâm arasında bir paralellik olduğu söylenilebilir. Ancak materyalizm bu kanunları nedenselliğe bağlamakta ve bunun değişmeyeceğine inanmaktadır. Böyle bir durumda ortaya tartışma konusu olarak mucize çıkmaktadır ve mucize, materyalizmden kabul görmemektedir. İsmail Fennî de diğer âlimler gibi tabiatta bir sünnetullâhın olduğunu kabul etmekte ancak Allah'ın iradesi ile mucizelerin de gerçekleşebileceğini belirtmektedir. İnsan ruhunun varlığını da kabul eden İsmail Fennî, ruhun maddeden ayrı olduğunu söylemektedir. Böylelikle ruhun mekanik kanunlarla açıklanamayacağını ifade ederek materyalizmin ruh anlayışını reddetmektedir.

5. Abdüllatif Harpûtî (1842-1916)

Asıl adı Abdüllatif Lutfi olan Harpûtî, Fâtih medreselerinde tahsilini yapmıştır. Bir dönem Adana'da ders okutmuş, ardından İstanbul'a yerleşmiştir. Burada Beyazıt Camii dersiâmlığı ile Meclis-i Tedkīkāt-ı Şer'iyye üyeliğinde bulunmuştur. Yakın dostu Ticaret ve Nâfia Nâzırı Zihni Paşa'nın (öl. 1911) Selânik valisi olarak göreve başlaması üzerine kendisi de Selânik'e taşınmıştır. Selânik yılları içerisinde özellikle Halvetî şeyhleri ile etkileşim içerisine geçmiştir. İstanbul'a döndüğünde ise bir dönem Dârülfünun'da kelâm ilmi müderrisliği yapmıştır. Buradaki öğretmenliğinin yanı sıra Medresetü'l-vâizîn'de de kelâm dersleri okutmuştur. İstanbul'da vefat etmiştir. Bulunduğu dönemde ortaya çıkan materyalist ve pozitivist akımlara ithafen Batı menşeili ekollere karşı kelâm ilminin bunlara yönelik yeniden sistematize edilmesini savunmuştur.[441] Bu görüşü ve çabası ile Abdüllatif Harpûtî, Yeni İlm-i Kelâm döneminin en önemli kelâmcılarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Önemli eserlerinden biri olan *Tenḳīḥu'l-kelâm fî ʿaḳāʾidi ehli'l-İslâm* Yeni İlm-i Kelâm döneminde yazdığı özel çalışmalarından biridir. *Tekmile-i Tenkīhu'l-kelâm* adlı çalışması ise *Tenḳīḥu'l-kelâm fî ʿaḳāʾidi ehli'l-İslâm* eserine eklenmiştir. *İlm-i Hey'et ile Kütüb-i*

---

439 Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 382.
440 Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 428.
441 Abdüllatif Harpûtî, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâidi Ehli'l-İslâm* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330/1912), 4.

Mukaddese Arasındaki Zâhirî Hilâfın Tevcîh ve Tevfîki Hakkında Risâle adlı eseri de Bekir Topaloğlu (öl. 2016) tarafından *Astronomi ve Din* başlığı adı altında yayınlanmıştır. Harpûtî'nin aynı zamanda *Târîh-i İlm-i Kelâm* adlı kelâm tarihi üzerine yaptığı bir çalışması da bulunmaktadır.[442]

Mütekaddimûn ve müteahhirûn dönemi kelâmcılarının kendi dönemlerinde ortaya çıkan sapkın nitelikteki fikrî harekâtlarla mücadele ettiğini savunan Harpûtî, o dönemlerin açıklamalarının içinde bulunulan dönem için yeterli olmadığını düşünmektedir. Ona göre inanç esaslarında, bulunulan dönemin felsefî ekollerine cevap verecek nitelikte yeni bir yorumlamaya gidilmelidir. Harpûtî, bulunduğu dönemde sapkın olarak görülen ve dine saldırması yönüyle akılları şüpheye düşürmemesi amacıyla cevap verilmesi gereken ekolleri duyumcu felsefe olarak adlandırmaktadır. Felsefenin Eski Yunan Felsefesi ve Yeni Modern Felsefe olarak ikiye ayrıldığını belirten Harpûtî, duyumcu felsefe adlandırması ile eleştirisini Yeni Modern Felsefe anlayışı üzerinden geliştirmektedir. Bu felsefe anlayışının sadece duyu, deney, tecrübe ve gözleme dayalı olduğunu belirten Harpûtî, bu felsefeyi duyumcu felsefenin yanı sıra maddî felsefe olarak da nitelendirmektedir. Bu felsefeyi savunanların ise natüralistler ve materyalistler olduğunu da zikretmektedir.[443] Akaid ve kelâm alanında ihtisaslaşmış âlimlerin ise aklî ilimler ile beraber çağın felsefesini de bilmesi ve bu felsefeye mensup kişiler ile kelâmî tartışmaya girebilecek özellikte olması kendilerine farz-ı kifâyedir.[444] Harpûtî bu anlayışına binaen kelâm ilminin yeniden düzenlenmesi gerektiğini bildirmektedir.[445]

5.1. Bilgi, Akıl ve Din Anlayışı

Materyalizm bilgiyi sadece deney ve gözlem yolu ile elde edilen bilgiler üzerinden görmektedir. Materyalizmin bu görüşüne yönelik olarak Harpûtî, materyalizmin bilgi anlayışını özellikle Darwin'in görüşleri üzerinden eleştirmektedir. Evrim teorisince ortaya

---

442 Metin Yurdagür, "HARPÛTÎ, Abdüllatif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Mart 2022); Mehmet Soysaldı, "Abdüllatif Harpûtî ve Tefsir Anlayışı", *Dünü ve Bugünüyle Harput*, ed. Fikret Karaman (Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, 1999), 215-220; Erkan Yar, "Abdullatif Harpûtî ve Yeni Kelâm İlmi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1997), 241-246; Fikret Karaman, "Abdullatif Harpûtî'nin Hayatı Eserleri ve Kelâmî Görüşleri", *Diyanet İlmi Dergi* 29/1 (1993), 105-108; Vecihi Sönmez, "Abdullatif Harpûtî ve İslam Düşüncesinde Yenilik Arayışları", *Oş Devlet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İlmi Dergisi* 20-21 (2015), 137-143.

443 Harpûtî, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, 4-5.

444 Abdüllatif Harpûtî, *Tarih-i İlm-i Kelâm* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1332/1914), 112.

445 Fikret Karaman, "Yeni Kelam İlmi Düşüncesinin İnşası ve Abdüllatif Harpûtî'nin Rolü", *Kelâm İlminin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu* (Elazığ: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2004), 214.

atılan iddiaların aklî olmadığını ifade eden Harpûtî, bu konuda materyalistlerin de hissî davrandığını belirterek çelişkiye düştüklerini savunmaktadır. Yani, materyalizmde bilginin kaynağı her ne kadar deney ve gözlem yolu olsa da evrim fikrinin ortaya atılmasında Harpûtî'ye göre bu ilke göz ardı edilmektedir. Zira ona göre evrim fikri aklî değil hissî bir yaklaşımdır. Ancak, bu çelişkiyi kabul etmeyen materyalistler Harpûtî tarafından hissî olduğu belirtilen görüşlerini bilimsel olarak nitelendirmektedirler.[446] Harpûtî, klasik kelâmın kabul ettiği zarurî ve nazarî ilim çeşitlerini kabul etmektedir.

Materyalizmde din anlayışının insan aklının bir ürünü olduğunu önceki bölümlerde zikretmiştik. Özellikle baba figürü veya totemizmin bir sonucu olarak Tanrı inancı geliştiren din[447] aynı zamanda insanları aldatmak için bir afyon görevi görmektedir.[448] Materyalizmin bu din anlayışına karşı olarak Harpûtî öncelikle kişinin kendi aklı ile yola çıkarak ortaya attığı düşüncelerin din değil ancak bir kişisel görüş veya hevâ olabileceğini belirtmektedir. Materyalizm de ehl-i hevânın içerisinde bulunan ekollerden biridir. Aslen din ise akıl sahiplerine hitap etmekte ve onları iyiliğe yöneltmektedir. Bu özellikleri ile din ilâhî bir kanun niteliği taşımaktadır.[449] Harpûtî, din ile felsefe arasındaki en keskin ayrımı, dini vaz'ı ilâhî olarak, felsefeyi ise vaz'ı beşerî olarak nitelendirerek yapmaktadır.[450]

5.2. Madde Anlayışı

Materyalizm, madde ve kuvvete ezelîlik ilkesi vermekte ve böylelikle maddede bulunan harekete de aynı niteliği yüklemektedir.[451] Materyalizmin bu görüşlerine yönelik olarak Harpûtî ise diğer kelâmcılar gibi materyalizm eleştirilerinden birini hareket delili üzerinden yapmaktadır. Maddenin oluşturduğu cisimlerde görülen hareketlilik, Harpûtî tarafından da bir ilk hareket ettiriciye ihtiyaç duymaktadır. Hareketi kuvvetin kısımlarından biri olarak zikreden Harpûtî, aynı zamanda çekim, itme ve elektrik özelliklerini de kuvvetin kısımlarından saymaktadır. Cisimde bu tür niteliklerin olması için bir güç oluşumu olmasını

---

[446] Harpûtî, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, 18-19; bk. Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, çev. Öner Ünalan (Ankara: Onur Yayınları, 1976); bk. Charles Darwin, İnsanın Türeyişi, çev. Öner Ünalan (Ankara: Onur Yayınları, 1975).
[447] Freud, *Totem ve Tabu*, 222.
[448] Karl Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi,* çev. Kenan Somer (Ankara: Sol Yayınları, 2009), 192.
[449] Harpûtî, *Tarih-i İlm-i Kelâm*, 65-66.
[450] Harpûtî, *Tarih-i İlm-i Kelâm*, 115.
[451] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 416-417; Diderot, *Pensees Philosophiques*, 17.

söyleyen Harpûtî, bu gücün de maddelerin bir araya gelmesi sonucu cisimde sonradan meydana geldiğini, dolayısıyla ezelî bir niteliği olmadığını savunmaktadır.[452]

Kısacası Harpûtî'ye göre madde, maddenin oluşumunda bulunan ve maddenin oluşturduğu her şey ezelî değil, sonradan yaratılmadır.[453] Görüldüğü üzere Harpûtî, tabiatta görülen varlıkların maddeden oluştuğunu kabul etmekte ancak maddenin hâdis olduğunu belirterek ona ezelî olma gibi bir ilâhlık vasfının verilemeyeceğini savunmaktadır.

5.3. Tabiat Anlayışı Üzerinden Varlık Algısı

Materyalizm, tabiat kanunlarını nedensellik ilkesi üzerinden okumaktadır. Bu ilkenin gereği olarak tabiat kanunlarının ilk sebep olmadan kendiliğinden meydana geldiğini, yani bir yaratıcının varlığına gereksinim olmadığını söylemektedirler.[454] Materyalizmin bu görüşlerine karşılık olarak ise Harpûtî, deney ve gözlem yolu ile elde edilen bilgilerin dışında kalan, sadece maddeye bağımlı olmayan bilgilerin de var olabileceğini savunmaktadır. Ona göre materyalizmin tabiat kanunları üzerindeki bu iddiası madde dışında gerçeklik kabul etmemeleri ile ilgilidir. Harpûtî'ye göre materyalizmin böyle bir hüküm ortaya koymasının nedeni hissî ve aklî delilleri yeterli kullanamadıklarından dolayı ispat edememeleridir.[455] Kâinattaki kanunları oluşturan sebepleri kâinatın zâtından sayan materyalizmi bu noktada eleştiren Harpûtî, madde, kuvvet ve esîrin sonradan yaratıldığını belirterek kanunları meydana getiren sebeplerin kâinatın aslından olmadığını, birbirinden ayrı olduğunu savunmaktadır.[456]

Materyalizmin bilgi için deney ve gözlemi kıstas olarak alması[457] Harpûtî tarafından çelişkili görülmektedir. Zira kâinat gözlemlendiği zaman içerisinde inanılmaz güzellikler barındırmaktadır. Gökyüzünün varlığı, dağların konumu, denizin oluşumu vb. kâinatta var olagelen birçok doğa olayı incelendiğinde aslında gözlem yolu ile bir yaratıcının varlığına ulaşılmış olmaktadır. Doğadaki varlıkların mutlaka bir sebebe dayalı olarak var olduğu anlaşıldığında belirli bir düzen ve ahengin olduğu da gözlemlenmektedir. Harpûtî'nin burada kullandığı gaye ve nizam delili ile yola çıktığımızda doğanın gözlemlenmesi sonucunda bir

---

[452] Harpûtî, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, 60-66.
[453] Harpûtî, *Tarih-i İlm-i Kelâm*, 113.
[454] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 428.
[455] Harpûtî, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, 167-169.
[456] Harpûtî, *Tarih-i İlm-i Kelâm*, 113.
[457] Hobbes, *Leviathan: Or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth, Ecclesiasticall and Civil,* 65; Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 219.

yaratıcıya ulaşılabiliyorsa materyalizmin bir yaratıcıyı inkâr için kullandığı gözlem delili bâtıl hükmünü almaktadır.[458] Nitekim yeryüzü ve gökyüzü incelendiğinde ortaya çıkan hey'et ilminin argümanları Allah'ın varlığını ve bu varlığın yüceliğini kanıtlamaktadır.[459]

Tabiat kanunlarının tabiatın aslından ve zâtından görülmesi, sonuç olarak materyalizmi bu kanunların dışında başka bir eylem olamayacağına götürmektedir. İslâm inanç esasları içerisinde bu konu mucizeleri ilgilendirmektedir. Tabiat kanunlarının dışına çıkma anlamına gelen mucize, Kur'an'da peygamberlere kendisine inanmayan kavimlerine bir delil olma niteliği taşıyarak yer bulmaktadır. Materyalizm, tabiat kanunları hakkındaki düşüncesine binaen mucizeleri reddeden bir konumdadır. Bu noktada Harpûtî, nübüvvete delalet etmesi amacıyla hissî mucizelerin olabileceğini kabul etmektedir.[460] Zira bu kanunları koyan kanun koyucu Allah olduğuna göre, istediği zaman ve mekânda bu kanunlarda değişiklik yapma hakkına sahiptir.

5.4. Ruh Anlayışı

Materyalizm, ruh noktasında ruhu beden ile eşdeğer görmektedir. Bu ekole göre ruh da beden gibi atomlardan oluşmaktadır.[461] Materyalizmin ruh hakkındaki görüşlerine yönelik olarak Harpûtî, bir şeyi görmemenin yokluğuna delalet etmeyeceği ve bıraktığı eser veya müşahede yolu ile de delillendirilebileceği fikri ile karşı çıkmaktadır. O, ruhun da içinde bulunduğu fizikötesi ve gaybî alanın, tefekkür sonucu akletme ile mümkün bir alan olduğunun görüleceğini belirtmektedir. Allah'ın insan için bedeni yarattığını ve bedene canlılık gelerek fiillerde bulunmasını sağlayan ruhu bedene intikal ettirdiğini belirten Harpûtî,[462] materyalizmin insan eylemlerini salt beyinsel fonksiyon olarak görmesi görüşünü reddetmiş bulunmaktadır.

Ruhun madde ile açıklanmasına karşı olan Harpûtî, bu görüşünü aynı zamanda yukarıda zikrettiğimiz bilginin sadece duyu yolu ile elde edilemeyeceği görüşü ile de açıklamaktadır. Ruha nispet edilen olay ve hâller, Harpûtî'ye göre tabiî olaylardan farklılık göstermekle maddî olmadığını ispat etmektedir. O halde materyalizmin maddî olarak

---

458 Harpûtî, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâidi Ehli'l-İslâm,* 173-174.
459 Harpûtî, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, 397; Abdüllatif Harpûtî, "Astronomi ve Din", haz. Bekir Topaloğlu, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 13/6 (Kasım-Aralık 1974), 359.
460 Harpûtî, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, 297-298.
461 Lucretius, *Evrenin Yapısı*, 95; Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 625.
462 Harpûtî, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâidi Ehli'l-İslâm,* 142-143.

nitelendirdiği bu olayların menşei ruh olmaktadır.[463] Neticede Harpûtî, salt bir madde âlemini kabul etmez. Madde âleminin üzerinde bulunan bir mânâ, mücerret ve ruhlar âlemi mevcuttur.[464]

Bulunduğu dönemin felsefî ekollerinin eleştirilmesi ve bu noktada Müslümanların akıllarından şüphelerin kaldırılması için yeni bir metot benimsenmesinin gerekli olduğunu söyleyen Harpûtî, madde eleştirisi noktasında kendinden önceki kelâmcıların da kullandığı hareket delilini Allah'ın varlığını ispatlama noktasında kullanmaktadır. Madde de bulunan hareket delilinden ziyade kuvvetin kısımları saydığı itme, çekme ve elektrik özelliklerini de yine hareket delili üzerinden açıklamaktadır. Atomlardan meydana gelen ezelî bir âlemin değişmeyen kanunları olduğunu savunan materyalizme karşı Harpûtî yine kendisinden önceki kelâmcıların kullandığı gaye ve nizam delili ile cevap vermektedir. Kelâmda yeni bir metotu savunan ancak selefin delillerini kullanan Harpûtî'nin aslında selefin metotları üzerinden selef döneminde sözü edilmeyen ancak kendisinin bulunduğu dönemde ortaya atılmış düşünce hareketlerine karşılık verdiği söylenebilir. Nitekim Harpûtî, yazmış olduğu eserleri, döneminin inkâr anlayışında olan düşünce yapılarına olan eleştirisini sahih kelâm kitaplarından derleyerek getirdiğini ifade etmektedir.[465] Yine Harpûtî, akıl ve din arasındaki ilişkiyi selef âlimlerin fikirleri üzerinden kurarak materyalizme cevap vermekte ve bu bağlamı ruh anlayışı üzerinde de kullanmaktadır.

Yeni İlm-i Kelâm dönemi kelâmcılarının kelâm anlayışı kendi dönemlerinde ortaya çıkan felsefî ekollere yönelik İslâm'ı savunmaya yöneliktir. Batıda aydınlanma dönemi ile beraber ortaya atılan fikir ve düşünsel gelişmelerin dine cephe alan bir yönü olduğu söylenilebilir. İlim noktasında gelişmeler gösteren ve araştırmalar yapan batının ilim ile din arasında ayrışmaya gitmesinin nedeni olarak din algısı önemli bir rol almaktadır. Batının algıladığı din ilme karşı çıkan, değişmeyen ve statik olan bir bilgi anlayışı ile dogmatik yapıda olan bir inanç tasavvurudur. Skolastik felsefe olarak nitelendirilen bu düşünce sisteminin en büyük taraftarı kilisedir. Kilisenin düşünce yapısına uygun olmayan hiçbir şey ifade edilemeyeceği gibi söz konusu durum gerçekleştiğinde düşünce sahiplerinin engizisyon mahkemelerinde yargılanarak cezaya çarptırılması söz konusudur. Böyle bir ortamın bulunduğu batıda ilme değer verecek olan batı insanının din algısının, din hakkındaki düşünce ve tasavvurunun olumlu yönde olduğunu söylemek mümkün değildir.

---

[463] Abdüllatif Harpûtî, *Tekmile-i Tenkīhu'l Kelâm* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330/1912), 56-57.
[464] Harpûtî, *Tarih-i İlm-i Kelâm*, 113-114.
[465] Harpûtî, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, 5-6.

Nihayetinde dini, ilmin potasında eriten bir anlayış ortaya çıkmaktadır. Dinin Tanrı'ya verdiği ve Tanrı ile özdeşleştirdiği niteliklerin ilme veya ilim içerisinde bir unsura verildiği görülmektedir. Bunlardan biri de ilâhî özellikleri maddeye atfeden materyalizm ekolüdür.[466]

Materyalizmin, dine karşı olan tutumu üzerinden sergilediği anlayış, esasında Hıristiyanlık dini üzerinedir. Skolastik felsefe, kilise ve Hıristiyanlık ile özdeşleşmiştir. Ancak dine karşı olan bu tutumun ilericilik olarak görüldüğü bir zihniyet içerisinde materyalizmin karşı olduğu asıl objenin Hıristiyanlık ve kilise olduğu gerçeği görülemeyecektir.[467] Durum böyle olduğunda ise tüm dinlere karşı aynı tutumun sergilenmesi gerektiği görüşü açığa çıkacaktır. Nitekim ülkemizde olan durum da budur. İslâm dini, kutsal kitabı Kur'an'da ilme olan önemin anlatıldığı sayısız âyetleri barındırmasına rağmen ilme karşı olarak görülmüş ve kendisine cephe alınmıştır.

Materyalizmin madde, varlık, akıl, din, tabiat ve ruh hakkındaki görüşlerinin net olarak anlaşılabilmesi için bu ekolün bilgi anlayışının kavranması gerekmektedir. Zira herhangi bir ekol veya anlayış, kendi sistematiğini bilgi anlayışı üzerinden kurmaktadır. Materyalizm, deney ve gözlem ile elde edilen bilgiler dışında herhangi bir bilgi kabul etmemektedir. Deney ve gözlem ise ancak fizik alanında yapılmakta yani fizik ötesine geçilememektedir. Bu nedenle materyalizme göre deneyim sağlanamayan, gözlem yapılamayan ve tecrübe edilemeyen alan ile ilgili bir bilgimiz olamaz. Bilgi, sadece gözle görülebilir ve tecrübe edilebilir varlıklar veya kanunlar ile elde edilmektedir.[468] Materyalizmin bilgi anlayışına yönelik Filibeli Ahmet Hilmi, inkâr noktasından yola çıkarak materyalizme eleştiri getirmektedir. Filibeli'ye göre materyalizmin dediği gibi tecrübe alanı dışında olan bir alan ile ilgili kabul edilmeyi gerektiren bir bilgi yoksa o halde inkâr edilmeyi gerektiren bir bilgi de yok demektir. Allah, varlığı itibari ile metafizik alana girmektedir. Dolayısıyla materyalizm ekolü tarafından Allah'ın varlığından önce ilmî olarak bilinmesi de imkân dâhilinde değildir. Hâlbuki Filibeli'ye göre, tecrübe alanı dışında olan hiçbir şeyin inkâr edilmesi de mümkün değildir ve Allah'ın ilmî olarak bilinmesi ve var olması inkâr edilemez. Materyalizmin tecrübe alanı ile sınırlandırdığı bilgi alanı Filibeli'ye göre insan zekâsını sınırlamaktır. Çünkü insan, tabiatı gözlemlediğinde neden geldiğini ve niçin var olduğunu sorgulayarak felsefî bilgiye ulaşmak isteyecektir. Bu durumun neticesinde ise kendini

---

[466] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 387.
[467] Marx – Engels, *Din Üzerine*, 18; Aydeniz, "Engels'in Materyalizmi ve Din Eleştirisi", 82.
[468] Hobbes, *Leviathan: Or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth, Ecclesiasticall and Civil,* 65; Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 219.

metafizik alanında bulacak ve her şeyin oluşmasına neden olan ilk sebebi arayacaktır.[469] Ömer Nasuhi Bilmen ise materyalizmin bilgi anlayışını gözlemlenmesi olanaksız olan esîr kavramı üzerinden eleştirmektedir. Materyalizmin deney ve gözlem ile oluşan bilgiyi kabul edip yine deneyimlenemeyen ve gözlemlenemeyen bir kavram üzerinden görüş ortaya çıkarması bilişsel bir çelişkidir. Bilmen'e göre keşfedilememiş, müşahede edilememiş birçok hakikat vardır. Bu gerçeklerin, müşahede edilmeden yok sayılması doğru bir yaklaşım değildir. Bir bilginin gerçekliğine sadece gözlem yolu ile ulaşılamaz.[470] İzmirli İsmail Hakkı ise, materyalizmin metafizik alan ile ilgili bilgilerin olmadığını kanıtlaması gerektiği düşüncesindedir. Gözlemlenemeyen varlıkların yok olduğuna hüküm vermek, İzmirli'ye göre de mantıklı bir yaklaşım değildir.[471] İsmail Fennî Ertuğrul ise bilginin sadece gözlemlenebilen alan içerisinde yapılan aklî çıkarımlar sonucunda elde edileceği görüşünü savunmaz. Ona göre vahiy ve ilham olmadan kabul edilen bilgiler eksik bilgilerdir. Zira metafizik alanında vahiy ile, ruhsal alanda ise ilham sonucunda bilgiler elde edilmektedir.[472] Abdüllatif Harpûtî ise materyalizmin bilgi anlayışını evrim fikri üzerinden eleştirmektedir. Harpûtî, materyalizmin aklî çıkarımlar sonucu elde edilen bilgilerin dışında evrim noktasında aklî değil hissî davrandığını belirtmektedir. Ona göre evrim noktasında ortaya atılan fikirlerin deneyim ve gözlem ile bir bağlantısı yoktur. Bu konuda materyalizm, hissî bir yaklaşım içerisine girdiği için çelişkiye düşmektedir.[473]

Materyalizmin varlık anlayışı yine tecrübe edilebilir alan ile ilgilidir. Deneyimi yapılabilen, gözlemlenebilen ve tecrübe edilen varlıklar mevcuttur. Ancak tecrübe dışı alan ile ilgili yani metafiziği ilgilendiren alanda bahsi geçen varlıkların mevcut olduğundan söz edilemez. Tecrübe edilir alan olan tabiatın oluşumu ise madde üzerinedir.[474] Madde ezelî ve ebedî niteliktedir. Madde gibi kuvvet de aynı özelliklere sahiptir. Aynı zamanda maddenin bir özelliği olan harekette de bu özellikler görülmektedir.[475] Materyalizmin varlık noktasındaki görüşlerine karşılık olarak Filibeli, bilgi anlayışında olduğu gibi inkâr noktasından yola çıkmaktadır. Ona göre materyalizm, metafizik alanı ilgilendiren varlıkların varlığından söz edemediği gibi yokluğundan da söz edemez. İnsan elde ettiği felsefî bilgi neticesinde bir sorgulama yoluna gidecek, nihayetinde ilk sebebin varlığına ulaşacaktır.[476]

---

[469] Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahud Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfr*, 24-28.
[470] Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, 141.
[471] İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 2/66-67.
[472] Ertuğrul, *Kitâb-ı İzâle-i Şukûk*, 225-226.
[473] Harpûtî, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, 18-19.
[474] Lucretius, *Evrenin Yapısı*, 19.
[475] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 372.
[476] Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahud Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfr*, 26-28.

Madde noktasında ise ilk sebebin varlığı kabul edilmeden maddenin mahiyetinin anlaşılamayacağını savunmaktadır. Maddeyi, ilk sebep olmadan anlamaya çalışmak onun mahiyetini anlamamıza yardımcı olmayacaktır. Böyle bir durumda kesinlikten söz edilemez ancak bir varsayım ortaya atılabilir. Evrenin oluşumunu bu şekilde açıklamak ise fizik ötesi alana giriş yapmak demektir ve bu durum materyalizmin kendi içinde çelişkili olduğunu göstermektedir.[477] Bilmen ise insanın kendisine bahşedilen akıl nimeti ile Allah'ı bulabileceği görüşündedir.[478] Nitekim ona göre Kur'an'da anlatılan Hz. İbrahim kıssası bu duruma örnektir.[479] İlk olarak Allah inancının fıtrî olduğunu belirten Bilmen, ardından varlığın mevcudiyetini kanıtlayan kelâm delillerini sunmaktadır.[480] Bu noktada Bilmen'in kevnî âyetlere verdiği önem de önemlidir. Zira bu âyetler, Allah'ın varlığının ve birliğinin delillendirilmesinde kullanılmaktadır.[481] Maddenin ve aynı zamanda maddede bulunan hareketin ezelî ve ebedîliğini hudus ve hareket delili ile reddetmektedir. Zira hudus delili gereği her şeyin zorunlu bir yaratıcısı olmalıdır. Hareket noktasında ise maddenin sakin kalma ve hareket etme gibi iki özelliği olduğundan bahseden Bilmen, ilk hareket ettirici ve hareketi durdurması gerekli olan bir gücün varlığının gereğinden dolayı hareketin ezelîliğini de kabul etmemektedir.[482] İzmirli de, Bilmen gibi varlığı algılamada ortak deliller ileri sürmektedir.[483] Ancak o, varlıkların ortaya çıkma nedenlerinin tesadüfen, zorunlu veya tercihe binaen olacağını dile getirmekte, âlemin ise bir tercih edici tarafından oluştuğunu söylemektedir.[484] Literatürde bu delil inhisar delili olarak geçmektedir. İzmirli, materyalizmi düşünceyi harekete indirgediğinden dolayı mekanizm olarak adlandırmaktadır. Ancak gerek maddenin hareket halinde olma ve sakin kalma özellikleri gerekse ilk hareket ettirici ve hareketi durdurucu ilk sebep anlayışı ile İzmirli'de Bilmen gibi materyalizmi eleştirmektedir.[485] İsmail Fennî ise bir varlığa olan inancın fıtrî olduğunu savunmaktadır. Aynı zamanda akla da gerekli önemi veren İsmail Fennî, akıl ile varlığın mevcudiyetinin

---

[477] Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 50-54.
[478] Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye*, 18.
[479] el-En'am 6/ 76-79. "Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. "Rabbim budur" dedi. Yıldız batınca da "Batanları sevmem" dedi. Ayı doğarken görünce, "Rabbim budur" dedi. O da batınca, "Rabbim bana doğru yolu göstermezse elbette yolunu şaşırmış kimselerden olurum" dedi. Güneşi doğarken görünce, "Rabbim budur; zira bu daha büyük" dedi. O da batınca dedi ki: "Ey kavmim! Ben, sizin (Allah'a) ortak koştuğunuz şeylerden uzağım." "Ben, O'nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratana çevirdim ve ben müşriklerden değilim."
[480] Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye*, 19-23.
[481] Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, 384-386.
[482] Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye*, 20-21.
[483] İzmirli, *Muhtasar Felsefe-i Ûlâ*, 177-189.
[484] İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 2/28-29.
[485] İzmirli, *Muhtasar Felsefe-i Ûlâ*, 170-172.

anlaşılacağını belirtmektedir.[486] Maddede ise herhangi bir şuurdan bahsedilemez.[487] Atomlardan oluşan madde bölünebilir vaziyette olduğundan dolayı da bu maddenin ezelî ve ebedî olmasından bahsedilemez. Çünkü bölünüp yok olabilen bir şeyin İsmail Fennî'ye göre ezelî ve ebedî olması düşünülemez.[488] Harpûtî ise gaye ve nizam delilinden yola çıkarak materyalizme bir eleştiri getirmektir. Materyalizmin tabiata bakarak gözlem yolu ile sonuca vardığı yaratıcıyı inkâr etme anlayışının kabul edilebilir bir tarafı yoktur. Zira tabiat incelendiğinde, ortada görülen belirli düzen ve ahenk, bir yaratıcının varlığının en büyük delilidir.[489] Harpûtî, madde üzerinden eleştirisini ise ilk hareket ettiricinin gerekliliği ilkesi gereğince hareket delilinden yola çıkarak yapmaktadır.[490]

Materyalizmin tecrübe edilir alan dışında bilgi kabul etmemesi, metafizik alan ile ilgilenen din ile uyum içerisinde olmadığını göstermektedir. Zira din, Allah, melek, cin, şeytan ve ahiret gibi inançları ile metafizik alana dâhildir. Bu sebeple materyalizm, dinin mevcudiyetini kabul ettiği varlıkları reddetmektedir. Bununla beraber toplum ve medeniyet içerisinde dinin, insanları köleleştirdiğini ve bu sebeple afyon niteliği taşıdığını belirtmektedir.[491] Aklı, bilgi kaynağı dışında dini anlamlandırmada da devreye sokan materyalizm, dinin aynı zamanda insan aklının bir ürünü olduğu görüşündedir.[492] Nitekim bu durum materyalizmi, dinin mevcudiyetini kabul ettiği varlıkları reddetmeye götürmektedir. Materyalizmin din ve akıl noktasındaki bu görüşlerine yönelik Filibeli, aklın tecrübe edilemeyen alan ile ilgili bilgi edinebileceğini, bu sebeple dini ve dinin öğretilerini kabul edebileceğini savunmaktadır.[493] Din fikrinin önemli olduğunu söyleyen Filibeli, bu tür bir inancın fıtrî olduğunu belirtmektedir.[494] Dini aynı zamanda ahlâk ile beraber değerlendirmektedir.[495] Filibeli'ye göre din, toplum içerisinde adalet ve mutluluğu yerine getirmelidir. Ahlâkın olmadığı herhangi bir düşünce sistemi, toplumu hüsrana uğratacaktır.[496] Bu düşünceleri ile Filibeli, materyalizme sosyal olgu üzerinden de eleştiri getirmektedir. Bilmen ise materyalizmin din ile akıl noktasında uyum görmediğini belirtmektedir. Ancak Bilmen'e göre din, akla sahip olan insanlara hitap etmektedir. Allah

[486] Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 563-564.
[487] Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 391.
[488] Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 402.
[489] Harpûtî, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, 173-174.
[490] Harpûtî, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, 60-66.
[491] Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 192.
[492] Feuerbach, *The Essence of Christianity*, 37-39.
[493] Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 22-28.
[494] Filibeli, *Tarih-i İslâm*, 1/28.
[495] Filibeli, *Tarih-i İslâm*, 1/33.
[496] Filibeli, *Tarih-i İslâm*, 1/69.

da insanlara âyetlerinde düşünüp akletmelerini öğütlemektedir. Böylelikle akıl, metafizik alan ile ilgili kavrama noktasına geçebilir. Bilmen, bu şekilde materyalizmin aklı sadece fizik alanı ile kıyaslamasının ve bu alana indirgemesinin yanlışlığını savunmaktadır. Aynı zamanda Bilmen, dinin kaynağı olarak vahyi ve nübüvveti görmektedir.[497] Ona göre akıl, dini anlamlandırmada bir araç görevi görür. Aksine dine kaynaklık teşkil edemez. Dolayısıyla din, aklın bir ürünü olamaz. Akıl vasıtasıyla ortaya atılan herhangi bir sistematik görüş ise din olarak değil ancak felsefî ekol olarak adlandırılabilir.[498] Bu noktada İzmirli ise gerçeğin dinî hükümler ve felsefî akıl ile bulunabileceğini belirtmektedir. Ancak akıl ile ortaya atılan hükümler öznel nitelik taşımaktadır. Bu durum farklı akıl seviyelerine sahip insanlar tarafından farklı hükümler ortaya atılacağını göstermektedir.[499] Aynı zamanda aklın şüphe içerisine düşebileceği de olasılıklar içerisindedir. Bu surette insan aklının eksik kalabileceğini belirten İzmirli, şüpheden uzak kalan bir aklın olması gerektiğini belirtmektedir. Bu akıl da dine kaynaklık teşkil etmektedir. Bu kaynak ise ancak vahiy olabilir.[500] İsmail Fennî de diğer kelâmcılar gibi bir yaratıcıya olan inancın fıtrî olduğu görüşündedir. Zira ona göre bu durum, insana bahşedilen aklın doğal bir sonucudur.[501] Materyalizmin din ile ilim arasında ayrım yapmasına karşı olan İsmail Fennî, din ile ilim arasında sadece farklılık olduğunu belirtmektedir. İlim, fizik alanı ile ilgilenirken din, metafizik alan ile ilgilenmektedir. Ancak bu durum aralarında uyumsuzluk olduğunu göstermez. Çünkü fizik alanının algılayabilmek için gerekli olan akıl, metafizik alanı da kavrayacak güçtedir. Dolayısıyla aklı metafizik alandan çıkararak sadece fizik alanına indirgemek yanlış bir tutumdur.[502] Harpûtî de diğer kelâmcılar ile aynı fikirleri paylaşmaktadır. Ona göre de din, akıl sahiplerine hitap etmektedir. Kişisel akıl ile ortaya atılan fikirler ise din değil, felsefî görüş olarak nitelendirilmektedir. Bu görüşleri de hevâ olarak nitelendiren Harpûtî, materyalizmi de hevâ ehli olarak değerlendirmektedir.[503]

Tabiat anlayışında ise materyalizm, tabiatta meydana gelen olayları nedensellik ilkesinden yola çıkarak açıklamaktadır. Tabiat olayları, nedensellik ilkesi gereğince tabiat kanunların bir neticesidir. Ancak âlemin oluşumu materyalizme göre maddî olduğu için, gerçekleşen tüm tabiat olayları ancak maddenin şekil değiştirmiş hâlidir. Tüm sebepler

---

[497] Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye*, 16.
[498] Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, 48-49.
[499] İzmirli, *Mülahhas İlm-i Tevhid*, 16.
[500] İzmirli, *Mülahhas İlm-i Tevhid*, 63-64.
[501] Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 563-564.
[502] Ertuğrul, *Küçük Kitapta Büyük Mevzular*, 56.
[503] Harpûtî, *Tarih-i İlm-i Kelâm*, 65-66.

tabiatta aranmalıdır. Tabiatüstü bir gerçeklik yoktur.[504] Materyalizmin bu anlayışına karşılık olarak Filibeli, tabiat kanunlarının anlam bulması için bir yaratıcıya dayandırılması gerektiği düşüncesindedir. Bu yaratıcıyı reddetmek Filibeli'ye göre, tabiat kanunlarının insan zihninde tasarlanmış olması demektir.[505] Çünkü ona göre materyalizm, ilk olarak madde anlayışında kesinlikten değil varsayımdan hareket etmektedir.[506] Bilmen ise tabiat içerişinde gerçekleşen olayların düzenli ve ahenkli ilerlemesine dikkat çekmektedir. Ona göre bir yerde belirli bir düzen ve sistem varsa, bu düzeni ve sistemi oluşturan bir akıl da var demektir. Tabiattaki etkin akıl ise Allah'a aittir. Tüm tabiat kanunları ise Allah'ın yarattığı âdetlerdir, yani sünnetullahtır.[507] Materyalizmin değişmez tabiat kanunları düşüncesinin mucizeyi inkâra neden olacağı da bir gerçektir. Bilmen ise bu durumda neden-sonuç ilişkisinin yaratıcısının Allah olduğunu bildirmekte ve dilerse neden-sonuç ilişkisini alışılmışın dışında yaratabilme gücünün olduğunu belirtmektedir.[508] Aynı şekilde İzmirli de tabiat kanunlarının Allah'ın koymuş olduğu bir kanun olduğunu ve neticede istediği gibi bu kanunlarda değişiklik yaparak mucizeler yaratabileceğini belirtmektedir.[509] İzmirli'nin tabiat anlayışındaki önemli kavramlardan biri gayedir. Zira ona göre bir kanunun ortaya çıkması için gaye de gereklidir. Eğer ortada bir gayeden söz edilemezse o durumun kanun olma imkânı yoktur. Allah'ın tabiatta yarattığı her bir kanunun ise mutlak surette bir gayesi ve hedefi vardır.[510] İsmail Fennî ise tabiattaki kanunların ve var olan her şeyin mevcudiyetine hikmet gözü ile bakılması gerektiği düşüncesini taşımaktadır. Ona göre tesadüfî bir yolla hiçbir şey oluşamaz. Oluşması ise akla terstir. Tesadüfün sonucu düzen, ahenk ve sistem değildir. Tesadüfün olduğu yerde bir düzensizlik meydana gelmektedir. Ancak var olan düzen, tabiatta bir yaratıcının var olduğu sonucunu doğurmaktadır.[511] İnsan aklı, yaratılan bir varlığın nedenini anlayamıyor olsa bile, İsmail Fennî'ye göre tabiattaki diğer tüm düzenler, nedeni anlaşılamayan varlığın da var olmasında bir hikmet olduğunu göstermektedir.[512] Harpûtî de materyalizmi tabiatta görülen kanunları tabiatın kendi zâtından olduğunu düşündükleri için eleştirmektedir. Ona göre tabiat kanunları ile bu kanunları oluşturan sebepler ayrı şeylerdir.[513] Gaye ve nizam delili üzerinden yola çıkan Harpûtî,

---

504 Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 428.
505 Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahud Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfr*, 27-28.
506 Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 50-54.
507 Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, 141.
508 Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye*, 28.
509 İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 1/241-244.
510 İzmirli, *Mülahhas İlm-i Tevhid*, 98.
511 Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 482.
512 Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 488.
513 Harpûtî, *Tarih-i İlm-i Kelâm*, 113.

deneyim ve gözlemin sonucunun Allah'ı bulmak olacağını belirterek materyalizmin çelişki içerisinde olduğunu ifade etmektedir.[514] Mucize noktasında ise kanun koyucunun Allah olduğunu belirten Harpûtî, Allah'ın istediği zaman ve mekân içerisinde bu kanunlarda değişiklik yapma gücünün olduğunu dile getirmektedir.[515]

Ruhu, beden gibi maddeden ibaret gören materyalizm, ruhun atomlarının bedenin ölümü ile dağıldığı görüşünü benimseyerek ruhun ölümsüzlüğünü reddetmektedir. Materyalizme göre ruh, beden ile eşdeğer bir yapıdadır.[516] Filibeli ise ruh konusunda ruhun alanının metafizik olduğunu ancak ruh ilminin ise tecrübe alanına dâhil olduğunu belirtmektedir. Bu tecrübeler ise duyumsama yolu ile değil, inceleme sonucu ortaya çıkan izler neticesindedir.[517] Bedeni hareket ettiren unsur ruhtur. İnsan, hareket ile başkalarının, vicdan ile de kendinin ruh sahibi olduğunu kavramaktadır.[518] Bilmen ise öncelikle ruhun yaratılmış olduğundan bahsetmektedir. Ona göre ruhlar ayrı bir âlemdir. Araz olduğundan bahsedilemeyeceğini belirten Bilmen, ruha cevher veya cisim demenin de mümkün olmadığını ifade etmektedir. Ona göre ruhun mahiyetini ancak onu yaratan yani Allah bilmektedir.[519] Aynı zamanda Allah'ın soyut varlıklar da yaratma gücüne sahip olacağından ötürü, ruhun mücerret yani soyut bir varlık olduğunu kabul etmenin de dinen bir sakıncası olmadığını belirtmektedir.[520] İzmirli ise ruh hakkındaki inancın çeşitliliğinin dine aykırı olmayacağı görüşündedir. Çünkü ruhun nasıl olduğu ile ilgili zaruri bir inanç sistemi ortaya koyulmamıştır.[521] İzmirli, materyalizme yönelik ruh hakkındaki eleştirilerinden birini insana verilen önem üzerinden yapmaktadır. Ona göre ruhun reddedilmesi ve ruhsal faaliyetlerin beynin birer fonksiyonu olarak görülmesi insanı hayvanlar ile aynı noktaya indirgemek demektir.[522] Bu durum da insana verilen değerin yok edilmesi demektir. İsmail Fennî ise ruh ile bedenin eşdeğer görülemeyeceğini ruhun birliği ilkesinden yola çıkarak savunmaktadır. Beden, zaman ve mekâna göre değişkenlik gösterse de ruh için bu söylenemez. İnsanın ruhu her mekân ve zaman içerisinde aynı kalmaktadır. Aynı şekilde insanda bulunan bazı hareketler de ruhun maddeden ayrı nitelikte olduğuna delil teşkil etmektedir. Zira insan, kendisi için bir eylemde bulunurken bunu dışarıdan bir etki ile değil kendi içinden gelen bir

---

[514] Harpûtî, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâidi Ehli'l-İslâm,* 173-174.
[515] Harpûtî, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâidi Ehli'l-İslâm,* 297-298.
[516] Lucretius, *Evrenin Yapısı*, 95; Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 625.
[517] Filibeli, *İlm-i Ahvâli'r-Ruh*, 21-24.
[518] Filibeli, *İlm-i Ahvâli'r-Ruh*, 31.
[519] Bilmen, "Ruh Hakkında Bir Mübahese", 131.
[520] Bilmen, "Ruh Hakkında Bir Mübahese", 162.
[521] İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm,* 1/300.
[522] İzmirli, *Muhtasar Felsefe-i Ûlâ,* 149.

içgüdü ile yapmaktadır.[523] Harpûtî de ruhun varlığının sadece görme sonucunda delillendirilemeyeceğini, tefekkür ve akletme ile varlığına ulaşılabileceğini savunmaktadır. Ona göre Allah bedeni maddeden yaratmıştır, ancak bu bedenin hareket etmesi ve canlılık göstermesi için farklı bir yapıda olan bir unsura ihtiyaç vardır. Bedene bu hareketi ve canlılığı verecek olan unsur ise ruhtur.[524]

Materyalizm ile beraber diğer felsefî ekollerde tanrı anlayışı fizikötesi bir alan olarak görülüp gerçekliği kabul edilmediği için bir dinin kaynağı durumunda olamaz. Bu sebeple tanrı tarafından gönderildiğine inanılan herhangi bir kutsal kitap veya elçinin bir değeri yoktur. Dinin kaynağı ancak insan zihni olabilir. Auguste Comte'nin ortaya attığı hâl kanunu gereğince dinin ilk adımları tabiatta meydana gelen olayların algılanamaması neticesinde açıklamayı tabiatüstüne bıraktığında görülür.[525] Aynı izahat İlkçağ materyalistlerinden Lucretius tarafından da yapılmıştır.[526] Yeni ve Yakınçağ'a geldiğimizde de insan zihninin din fikrine kapı araladığı görüşünü Baron d'Holbach'ın söylemlerinde görmekteyiz.[527]

Materyalist filozoflar tarafından din, hayal ürünü olarak görülmeye devam etmektedir. Örneğin Feuerbach'a göre dinin kaynağı onu mutlu yapmaya yarayacak olan içgüdüdür.[528] Freud ise dinin kaynağını cinsellikte ve cinselliğin doğurduğu sonuçlar olan totem ve tabu anlayışında aramaktadır.[529] Karl Marx ise dini daha çok politik ve ekonomik yönde kullanmaktadır. Ona göre dinin kaynağı insandır. İnsan, gücü elinde bulundurmak için dini bir aldatma unsuru olarak kullanmaktadır.[530] Aynı düşünceyi Engels de paylaşmaktadır ve ona göre de dinin kaynağı insandır. Din, insan tarafından hayaller ile süslenmiş bir yalandan ibarettir.[531] Buna karşı olarak Filibeli ise dinin, insan için fıtrî bir yapıda olduğundan dolayı zorunlu olduğunu belirtmektedir. Yani dinin kaynağı, insanı yaratan Allah'tır.[532] Zira dinin öngördüğü ahlâkî değerler kutsaldır ve tüm bu kutsallık ulûhiyet fikrinden gelmektedir.[533] Bilmen'e göre ise dinin kaynağı vahiy ve nübüvvettir. Bu doğrultuda hiç kimse kendi aklı ile din ortaya atamaz. Din, ancak akıl sahiplerine hitap ederek onları doğru yola yönelten bir

---

[523] Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 148-149.
[524] Harpûtî, *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, 142-143.
[525] Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 217.
[526] Lucretius, *Evrenin Yapısı*, 218-219.
[527] D'Holbach, *The System of Nature or Laws of the Moral and Physical World*, 1/54.
[528] Feuerbach, *The Essence of Christianity*, 282.
[529] Freud, *Totem ve Tabu*, 215-218.
[530] Marx – Engels, *Din Üzerine*, 125-126.
[531] Marx – Engels, *Din Üzerine*, 137.
[532] Filibeli, *Tarih-i İslâm*, 1/28.
[533] Filibeli, *Tarih-i İslâm*, 1/33.

ilâhî hikmettir.[534] Yine aynı şekilde İzmirli de dinin kaynağı olarak Allah'ı görmekte ve aklın dinin anlaşılmasına yarayan bir unsur olduğunu belirtmektedir.[535] İsmail Fennî de, Filibeli gibi ahlâk anlayışından yola çıkarak fikrini ileri sürmekte ve dinin kaynağı olarak Allah'ı ve peygamberi görmektedir.[536] Aynı şekilde Harpûtî'nin de din anlayışında dinin kaynağı akıl olamaz. Bu ancak hevâ olarak isimlendirilebilir. Dolayısıyla dinin kaynağı vahiydir.[537]

Kısaca ifade etmek gerekirse, materyalizmde dinin kaynağı noktasında ortaya atılan fikirler özellikle dinin insan zihninin bir ürünü olması etrafında şekillenmektedir. Cinsellik, insanın politik ve ekonomik yönden diğer insanları kullanma isteği, mutluluk içgüdüsü gibi argümanlar materyalizmin, dini insan tarafından ortaya atılan fikirler olarak gördüğünü göstermektedir. Yeni İlm-i Kelâm dönemi âlimleri tarafından ise insan aklının insandan insana değişkenlik göstermesi ve bu konuda yetersiz kalması neticesinde dinin kaynağı için daha üst bir akla müracaat edilmesine neden olmuştur. Bu akıl ise her şeyi kapsayıcı olan Allah'ın aklıdır. Aynı zamanda ahlâk ile irtibatlandırılarak dinin kaynağı Allah ve elçisi olarak görülmektedir.

Materyalizm ekolü özellikle bilgi kaynağı olarak kabul ettiği fizik alanı ile metafiziği ve metafiziğin alanına giren her konuyu reddetmektedir. Sadece gözlem ve tecrübe yolu ile elde edilen bilgiler tabiat içerisinde sınırlıdır ve tabiatüstü varlıkları reddetmektedir. Böylelikle din anlayışının yanında dinin mevcudiyetini kabul ettiği Allah, melek, cin, şeytan vb. varlıklar, materyalizm tarafından aklın birer ürünü olarak kabul edilmektedir. Yeni İlm-i Kelâm dönemi mütekellimleri ise materyalizmin bilgi kaynakları başta olmak üzere varlık ve ruh algısı, akıl ve din anlayışı ile tabiata yüklediği anlamı, klasik yöntemlerle beraber dönemin gerektirdiği ilmî yollar çerçevesinde eleştirmişlerdir. Aklın insana nimet olarak verildiğini belirterek birçok yöntem ile Allah'ın varlığını delillendirmişlerdir. Aklın metafiziği anlamlandırabileceğinin ispatlanması ise tabiat ve ruh gibi alanlarda materyalizmin görüşlerinin çürütülmesi anlamını taşımaktadır. Zira materyalizm, tüm görüşlerini metafiziği reddederek salt fizik alan ile sistemleştirmiştir.

---

[534] Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye*, 16.
[535] İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 1/21.
[536] Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 619-620.
[537] Harpûtî, *Tarih-i İlm-i Kelâm*, 89.

SONUÇ

İslâm tarihi içerisinde Hz. Peygamber'in vefatından sonra itikadî konuların açıklanması amacıyla akaid ilmi, içeriden ve dışarıdan gelen tehlikelere karşı İslâm dinin savunulması amacıyla da kelâm ilmi ortaya çıkmıştır. Kelâmın asıl amacı ve gayesi Müslümanların yaşadığı her bir dönemde ortaya çıkan yeni problemlere Kur'an, sünnet ve akıl ışığında çözümler üretmektir. Bu vesile ile Müslümanlar arasında meydana gelen itikadî konulardaki anlaşmazlıklara çözüm bulunması, ayrıca içeriden ve dışarıdan İslâm'ın özüne halel getirecek bâtıl fikirler ile mücadele edilmesi hedeflenmektedir. Kendi dönemleri içerisinde mütekaddimûn ve müteahhirûn âlimleri bu alanda aynı amaç doğrultusunda çalışmalar yapmış ve eserler vermiştir. Ancak Tanzimat ve Islahat Dönemleri olarak geçen Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine doğru siyasi alanda görülen gerileme, ilmî ve fikrî alanda da paralellik göstermiştir. Batının bu dönemlerde modernite ile beraber oluşan medeniyet yapısı maalesef bazı ilim adamlarımız tarafından ülkemizde de taklit edilmiştir. Esasında kökenleri Antik Yunan Dönemi'ne kadar dayanan, zirve noktasını ise Aydınlanma Dönemi ile beraber batıda gerçekleştiren atomculuk anlayışı, materyalizm adı altında İslâm coğrafyaları da dâhil olmak üzere birçok coğrafyada yayılım göstermiştir. Gerek materyalizmin batının taklit edilir yapısı ile güçlü bir konumda olması gerekse İslâm coğrafyalarının ilmî alandaki statikliği yeni bir kelâm anlayışının doğmasına neden olmuştur. Yeni İlm-i Kelâm dönemi olarak adlandırılan bu dönem ile beraber klasik dönemin ortaya koyduğu birikimler, çağa uygun bir şekilde yeni bir usûl ve metot belirlenerek yeniden yorumlanmış ve biçimlendirilmiştir.

Materyalizm, Allah'a ait olan ezelî ve ebedî gibi ilâhî özellikleri maddeye ithaf etmektedir. Maddeden meydana gelen âlem yani kâinat ise bu anlayışa göre yaratılmamıştır. Kâinat içerisinde oluşan tüm olayları açıklayan tabiat kanunları ise âlemin bir yaratıcısı olmadığı için tabiatın zâtından kabul edilmekte ve değişim göstermemektedir. Materyalizmin, kanunlardaki bu değişikliği kabul etmemesi mucizeyi inkâr etmektir. Mucizeyi inkâr etmek ise kendilerine peygamberliği ispat için verilen mucizeyi de inkâr demek olduğundan nübüvveti inkâr anlamına da gelmektedir. Aynı zamanda ruhu salt maddeden gören bu anlayış, bilgiyi de deney ve gözlem yolu ile elde edilen bilgiler üzerinden kabul ettiği için hem ahireti inkâr etmekte hem de Allah'ın varlığını kabul etmemektedir. Materyalizm bu anlayışı ile inkârı barındıran bir ekoldür. İnkârın yanı sıra ilâhlık özelliklerini Allah'tan alıp maddeye vermekte ve tabiat kanunlarını, tabiat ile eşdeğer

görerek yaratılmadığını söylemektedir. Kısacası materyalizm, içerisinde inkârı barındıran bir felsefî ekoldür.

Yeni İlm-i Kelâm dönemi kelâmcıları klasik dönemden gelen birikimleri yeniden biçimlendirerek materyalizm gibi Batıdan gelen inkârcı ekollere karşı eleştiriler getirmektedir. Kelâm ilminin yenilenmesinde ve materyalizme eleştiri getirilmesinde hedeflenen amaç ise İslâm düşünce yapısını orijinalliği ile beraber muhafaza etmek ve Müslüman gençlerin bu tür felsefî ekollerin görüşlerinin etkisinde kalarak İslâm'dan uzaklaşmasını engellemektir. Bu nedenle tezimizde de yer verdiğimiz Yeni İlm-i Kelâm döneminin ülkemizdeki önemli kelâmcıları arasında zikredilen Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Ömer Nasuhi Bilmen, İzmirli İsmail Hakkı, İsmail Fennî Ertuğrul ve Abdüllatif Harpûtî materyalizme yönelik ciddi çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Bu sebeple adı geçen mütekellimlerin materyalizme karşı eleştirilerini ortaya koymaya çalıştık.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, materyalizme yönelik eleştirilerini özellikle inkâr anlayışı üzerinden yapmaktadır. Materyalizmi, maddeyi tanrısallaştırıp varlıkların mahiyetini değiştirmekle eleştirmektedir. Ona göre ezelî ve ebedî nitelikteki özellikler yaratılmış bir varlığa verilemez. Aynı zamanda ahlâk anlayışı üzerinden materyalizme eleştiriler getiren Filibeli, dini reddetmenin sonucunu ahlâksızlık olarak görmektedir. Ona göre din, insanlara iyi olanı emreder, kötü olanı da yasaklar. Ancak ortada bir din olmayacaksa ahlâk da yok demektir.

Ömer Nasuhi Bilmen ise materyalizme olan eleştirilerini din-akıl ekseni etrafında şekillendirmektedir. Dinin akıl sahiplerine hitap ettiğini söyleyerek materyalizmin dini aklın ortaya attığı bir düşünce anlayışını eleştirmektedir. Din, aklın ürünü değildir. Akıl, dini anlamaya bir vasıtadır. O, Allah'ın bir diğer kitabı olan tabiatı okuyabilecek en değerli hazinedir. Tabiat kitabının yazarı ise Allah'tır. Bilmen, ayrıca klasik dönemin kullandığı imkân, hudus ve hareket gibi delilleri kullanarak da materyalizme eleştiriler yöneltmektedir.

İzmirli İsmail Hakkı, düşüncenin harekete kadar indirgenmesi ve ruhsal özellikte olan faaliyetlerin salt bir beyinsel fonksiyon olarak görülmesi yönünden materyalizmi mekanik bir anlayışla hareket eden indirgemeci bir felsefe olduğunu belirtmekte, özellikle hareket delili üzerinden materyalizme eleştiriler getirmektedir. Aynı şekilde İsmail Fennî Ertuğrul ve Abdüllatif Harpûtî'nin de klasik dönem delilleri üzerinden materyalizmi eleştirdiği görülürken İsmail Fennî Ertuğrul ayrıca ilhamı da bilgi kaynağı olarak görmektedir.

Böylelikle İsmail Fennî Ertuğrul, materyalizmin ilhamı da reddetmesi üzerine ilhamı bilgi kaynağı olarak kabul etmekle tasavvufî nitelikte bir eleştiri getirmektedir. Harpûtî'nin ise materyalizme yönelik en belirgin eleştirilerinden biri materyalistlerin kendi görüşlerini açıklarken hissî davrandıkları ancak hissî delilleri kullanamadıkları yönündedir. Nitekim ona göre materyalistler evrim fikrini benimserken aklî çıkarımlardan ziyade hissî çıkarımlara gitmektedirler. Buna karşın tabiatı da hissî bir delil bile getiremedikleri madde ile anlamlandırmaktadırlar.

Sonuç olarak materyalizm, inkârı barındıran bir felsefî ekoldür. İslâm coğrafyalarında kendisine destek bulduğu gibi yine bu coğrafyalarda birçok âlim tarafından eleştirildiği de görülmektedir. Ülkemizdeki kelâm âlimleri tarafından özellikle maddeye ilâhlık özelliklerini vermesi, âlemin yaratılmış olduğunu reddetmesi, tabiat kanunlarını değişmez olarak kabul etmesi neticesinde mucizeleri inkârı ve dolaylı olarak nübüvveti inkâr etmesi, bilgi anlayışı olarak sadece deney ve tecrübeye dayalı olan bilgileri kabul etmesi, deney ve gözlem sahasına girmemesinden dolayı metafizik alanı reddetmesi, Tanrı'nın varlığının deney ve gözlem dışı olmasından dolayı Tanrı'yı kabul etmemesi gibi birçok yönden eleştirilmektedir. Böylelikle materyalizmin ilk çıktığı andan itibaren tarih seyri ortaya konmuş, ülkemize girişi ve etkileri anlatılarak günümüzde neden materyalizmin konuşulduğu ve tartışıldığı tespit edilmiştir. Bunun neticesinde İslâm düşüncesi ile bağdaşmayan noktaları belirlenmiş ve bu yönde kelâm âlimleri tarafından yapılan eleştiriler sunulmuştur. En nihayetinde materyalizmin din tasavvuruna yönelik Yeni İlm-i Kelâm'ın din savunusu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Materyalizm ekolünün genç zihinleri etkilediği ortadadır. Bu durum ise günümüzde Allah'ın varlığı ile ilgili şüphelerin oluşmasına neden olmaktadır. İman, ibadet ve ihsan halkası içerisinde en büyük öneme haiz olan halka iman halkasıdır. Elbette Müslümanlık ibadet ve takvadan veya bu kavramlar Müslümanlıktan bağımsız bir şekilde düşünülemez. Ancak iman halkasının dışına çıkmak demek Müslümanlıktan, İslâm dininden çıkmak demektir. Bu nedenle kelâm ilmi, dinî akideler çerçevesinde sadece İslâm'a gelen saldırılar ile dini muhafaza değil aynı zamanda Müslüman genç zihinleri de muhafaza etme görevi görmektedir. Allah'ın varlığı noktasında inkâra kalkışan tüm görüşler için materyalizm terimi bir şemsiye, bir çatı kavramı görevi görmektedir. Bu anlamda materyalizmin ortaya attığı din tasavvurunun neler söylediğini tespit etmek, dine karşı olan görüşlerini bilmek bu düşünce sisteminin daha yakından tanınmasına imkân sağlayacaktır. Genç zihinleri bu tür

kargaşa ve karmaşadan, zihin bulanıklığından kurtarmak ancak materyalizme yöneltilecek dinî bir savunu ile mümkündür. Yeni İlm-i Kelâm dönemi âlimlerinin bu alanda yaptığı savunular örneklik teşkil etmektedir. Bu tür savunulara hâkim olmak, öncelikle kendi imanımızı taklidi imandan tahkiki imana çıkaracak, ayrıca Müslüman genç zihinleri ve kalpleri iman halkası içerisinde tutacaktır.

Aklın yetkinliği, beş duyu organı ile deneyimlenemeyen varlıkları reddetme, dinin yalancı insanlar tarafından insanları aldatma unsuru olarak kullanılması, mucizelere olan bakış açısı, ahlâkın toplumsal alandan bireysel alana indirgenmesi ve herkesin kendi ahlâkî kurallarını koyması gibi birtakım konular, günümüz insanının yaşadığı ve çözümleyemediği bazı sorunlardır. Bu çözümleyememe sorununun en büyük sebebi ise toplumda maruz kalınan sorunların din ile bağdaştırılmasından ileri gelmektedir. Bu sebeple din, ilerlemenin önünde duran ve ilkel bir yolla ortaya çıkan, akla önem vermeyen, bazı kaideleri ile ahlâksızlığı vurgulayan ve insanların kandırılmasına neden olan bir etken olarak görülmektedir. Bu savunular neticesinde materyalizm özelinde inkârcı yaklaşımların fikirlerine karşın İslâm'ın tabiatı anlamlandırma şekli, bu anlamlandırma ile birlikte bilgi ve varlığa olan bakışı, ahlâk ve akla verdiği önem, din ile akıl arasında kurduğu bağ gibi birçok ilişki ağı Müslüman bir zihinde temellendirilecektir. Nitekim İslâm dini, kaynağını Allah'tan alan, tabiatı insanın emrine veren, aklı gerçeği bulma noktasında yardımcı kılan, ahlâkî kaideler ile toplum hayatını düzene sokan ilâhî bir hikmettir.

KAYNAKLAR

Abduh, Muhammed. *Tevhid Risalesi*. çev. Sabri Hizmetli. Ankara: Fecr Yayınları, 1986.

Ağaoğuları, Mehmet Ali. *Kent Devletinden İmparatorluğa*. İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 5. Basım, 2020.

Ahmad, Anıs. "Şiblî Nu'mânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 1 Mart 2022. https://islamansiklopedisi.org.tr/sibli-numani#1

Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975.

Akgün, Mehmet. *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem A Yayıncılık, 11. Basım, 2007.

Aliye, Fatma. *Tedkîk-i Ecsâm*. sad. Ali Utku - Arzu Ekinci. Konya: Çizgi Kitabevi, 2009.

Altıntaş, Hayrani. "Dehriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Ekim 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/dehriyye

Archive. "Ernest Renan: İslâm ve Bilim çev. Zehra Bilgin". Erişim 18 Mart 2022. https://archive.org/details/islam-ve-bilim-ernest-renan/page/2/mode/2up?view=theater

Aster, Ernst Von. *İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi*. çev. Vural Okur. İstanbul: İm Yayın Tasarım, 2005.

Ateş, Mustafa. *Baha Tevfik'te Din ve Tanrı Problemi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Aydeniz, Hüsnü. "Engels'in Materyalizmi ve Din Eleştirisi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2010), 63-89.

Ayer, Alfred Jules. *Dil, Doğruluk ve Mantık*. çev. Vehbi Hacıkadiroğlu. İstanbul: Metis Yayınları, 2. Basım, 1998.

Aynî, Mehmed Ali. *Reybîlik, Bedbînlik, Lâ- İlahilik Nedir? Tevfik Fikret'in Târih-i Kâdim'ine Bir Cevab*. İstanbul: Yeni Matbaa, 1927.

Barbour, Ian. "Religion in an Age of Science". *Religion Online*. Erişim 9 Eylül 2022. https://www.religion-online.org/book-chapter/chapter-1-ways-of-relating-science-and-religion/

Berner, François. *Abrege de la Philosophie de Gassendi*. Lyon: Anisson, Posuel&Rigaud, 1684.

Bilgir, Ayşe Elvan. *İsmail Ferid'in Materyalizm Eleştirisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Bilmen, Ömer Nasuhi. "Ruh Hakkında Bir Mübahese". *Sebilürreşad Dergisi* 10/234 (Aralık 1956), 130-131.

Bilmen, Ömer Nasuhi. "Ruh Hakkında Bir Mübahese". *Sebilürreşad Dergisi* 10/236 (Ocak 1957), 162-163.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslâm İlmihâli*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2018.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*. İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1342/1920-1923.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Mülehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye*. İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1962.

Birinci, Ali. "İZMİRLİ, İsmail Hakkı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Mart 2022. https://islamansiklopedisi.org.tr/izmirli-ismail-hakki#1

Bolay, Süleyman Hayri. "İsmail Fennî Ertuğrul". *Felsefe Dünyası* 7 (1993), 11-25.

Bolay, Süleyman Hayri. "İsmail Fennî Ertuğrul". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23 Mart 2022. https://islamansiklopedisi.org.tr/ismail-fenni-ertugrul

Bulğen, Mehmet. "Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri". *Bilimname* 30 (2016), 391-433.

Bulğen, Mehmet. "Son Dönem Osmanlı Kelâmcılarının Kevnî Âyetleri Yorumlama Yöntemleri Üzerine: Ömer Nasuhi Bilmen Örneği". *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2015), 61-89.

Burnet, John. *Early Greek Philosophy*. London: A.&C. Black, 1920.

Büchner, Louis. *Madde ve Kuvvet*. çev. Baha Tevfik – Ahmed Nebil. sad. Kemal Kahramanoğlu – Ali Utku. Konya: Çizgi Kitabevi, 2012.

Cevdet, Abdullah. *Fünun ve Felsefe*. İstanbul: Matbaa-i İctihad, 1912.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 3. Basım, 1999.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 5. Basım, 2005.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2020.

Cogniot, Georges. *İlk Çağ Materyalizmi*. çev. Sevim Belli. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 2. Basım, 1992.

Comte, Auguste. *Pozitif Felsefe Dersleri*. çev. Ümid Meriç. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1967.

Çelebi, İlyas. "Kelâm İlminin Yeniden İnşâsında İlke ve İçerik Sorunları". *Kelâmın İşlevselliği ve Günümüz Kelâm Problemleri*. ed. A. Bülent Ünal-A. Bülent Baloğlu. 87-99. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2000.

Çetin, Rabiye. “Tanzimat’tan Günümüze Kelâmı Yenileme Çabaları I”. *Dinî Araştırmalar Dergisi* 16/42 (Ocak-Haziran 2013), 9-38.

Çetinkaya, Bayram Ali. “Dârulfünûn’da Bir Ansiklopedist Müderris/Düşünür: İzmirli İsmail Hakkı”. *Dârulfünûn İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*. ed. Tahsin Özcan vd.. 315-351. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2010.

Çetinkaya, Bayram Ali. “Meşrutiyet Devri Felsefî Hayat: Akımlar, Temsilciler, Telifler ve Tercümeler”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 12/2 (1999), 160-177.

Çetinkaya, Bayram. “İsmail Hakkı İzmirli”. *Kutadgubilig: Felsefe - Bilim Araştırmaları* 19 (2011), 53-104.

Çimen, Fatih. “Dozy’nin Hz. Peygamber ve Hadislere Dair Bazı İddialarına İsmail Fenni Ertuğrul’un Cevapları”. *İHYA Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2021), 225-242.

Çubukçu, İbrahim Agâh. *İslam Düşünürleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.

Çubukçu, İbrahim Agâh. *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.

D’Holbach, Baron. *The System of Nature or Laws of the Moral and Physical World*. 2 Cilt. Kitchener: Batoche Books, 2001.

Dağ, Ahmet. “Doğu-Batı Kutbunda Bir Balkan Düşünürü Olarak Filibeli Ahmet Hilmi’de Batı ve Felsefe Algısı”. *Balkanlar ve İslâm*. ed. Abdullah Taha İmamoğlu vd.. 3/449-474. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.

Darwin, Charles. *İnsanın Türeyişi*. çev. Öner Ünalan. Ankara: Onur Yayınları, 2. Basım, 1975.

Darwin, Charles. *Türlerin Kökeni*. çev. Öner Ünalan. Ankara: Onur Yayınları, 2. Basım, 1976.

Daşdemir, Yusuf. *İsmail Fennî Ertuğrul’un Materyalizme Eleştirel Yaklaşımı*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Diderot, Denis. *Pensees Philosophiques*. La Haye: Aux depens de la Compagnie, 1746.

Duman, Ali. “İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri ve Fıkıh”. *Bilimname* 1/14 (2008), 59-78.

Düzgün, Şaban Ali. *Seyyid Ahmed Han ve Entelektüel Modernizmi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1. Basım, 1997.

Edhem, Subhi. Darwinizm. Manastır: Beynelmilel Ticaret Matbaası, 1327/1909.

Edhem, Subhi. *Lamarkizm*. İstanbul: Nefaset Matbaası, 1330/1912

Efgânî, Cemâleddin. *Dehriyyun'a Reddiyye*. çev. Vahdettin İnce. Bursa: Ekin Yayınları, 1997.

Engels, Friedrich. *Doğanın Diyalektiği*. çev. Arif Gelen. Ankara: Sol Yayınları, 4. Basım, ts.

Erdemci, Cemalettin. "Yeni İlm-i Kelâm". *Kelâma Giriş*. ed. Cağfer Karadaş. 107-125. Ankara: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2015.

Eren, Halit. "Aligarh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Ekim 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/aligarh

Ertuğrul, İsmail Fennî. *Kitâb-ı İzâle-i Şukûk*. İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928.

Ertuğrul, İsmail Fennî. *Küçük Kitapta Büyük Mevzular*. b.y.: y.y., 1934.

Ertuğrul, İsmail Fennî. *Lügâtçe-i Felsefe*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1922.

Ertuğrul, İsmail Fennî. *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*. İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928.

Fazlurrahman. *Ana Konularıyla Kur'an*. çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 16. Basım, 2018.

Felicis, Minucii. *Octavius*. Cambridge: John W. Parker, 1853.

Ferid, İsmail. *İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn*. sad. Ali Utku – Abazar Sepehri. Konya: Çizgi Kitabevi, 2012.

Feuerbach, Ludwig. *The Essence of Christianity*. London: Trübner and Co, 1881.

Feyzi, Emin. *İlim ve İrade: Mâddiyyûn Mezhebinin Reddini Muhtevîdir*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1342/1926.

Filibeli, Ahmed Hilmi. *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahud Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfr*. İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, 1327/1910

Filibeli, Ahmed Hilmi. *Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz? Dârül- Fûnun Efendilerine Tahrîrî Konferans*. İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, 1329/1911.

Filibeli, Ahmed Hilmi. *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyun Meslek-i Dalâleti*. İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, 1332/1913.

Filibeli, Ahmed Hilmi. İlm-i Ahvâli'r-Ruh. İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi. 1327/1910.

Filibeli, Ahmed Hilmi. *Tarih-i İslâm*. 2 Cilt İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, 1326/1909.

Fragmanlar: Kişilikleri, Doktrinleri, Alımlanmaları – Thales, Anaksmimandros, Anaksimenes. çev. Güvenç Şar – Yasin Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2.Basım, 2021.

Française, Académie. *Dictionnaire De L'Académie Française*. 2 Cilt. Paris: Firmin Didot Frères, 6. Basım, 1835.

Freud, Sigmund. *Bir Yanılsamanın Geleceği-Uygarlık ve Hoşnutsuzlukları*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları, 2016.

Freud, Sigmund. *Totem ve Tabu*. çev. Kamuran Şipal. İstanbul: Say Yayınları, 6. Basım, 2019.

Gazzâlî, Ebû Hâmid. *El-Münkız Mine'd-Dalâl*. Beyrut: Daru'l Minhac, 2015.

Geçit, Mehmet Salih. "Yeni İlm-i Kelâm Hareketinin Kelâm İlmine Kazandırdığı Yenilikler*". Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 9/18 (Temmuz-Aralık 2016), 103-162.

Güncel Türkçe Sözlük. Erişim 23 Mayıs 2022. https://sozluk.gov.tr/

Güzelyazıcı, Abdurrahman Şeref. "Büyük Kaybımız". *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 10/112-133 (Eylül-Ekim 1971), 374-375.

Haeckel, Ernst. *Der Monismus als Band Zwischen Religion und Wissenchaft*. Bonn: Emil Strauss, 1893.

Hançerlioğlu, Orhan. "Özdekçilik". *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar*. 5/59. İstanbul: Remzi Kitabevi, ts.

Harpûtî, Abdüllatif. "Astronomi ve Din". haz. Bekir Topaloğlu. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 13/6 (1974), 343-361.

Harpûtî, Abdüllatif. *Tarih-i İlm-i Kelâm*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1332/1914.

Harpûtî, Abdüllatif. *Tekmile-i Tenkīhu'l Kelâm*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330/1912.

Harpûtî, Abdüllatif. *Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâidi Ehli'l-İslâm*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330/1912.

Harputizâde, Hacı Mustafa Lütfi Efendi. *Red ve İsbât: Louis Büchner'in Mâdde ve Kuvvet'ine Reddiyedir.* İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, 1330/1912.

Hartmann, Eduard. *Darwinizm*. çev. Memduh Süleyman. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1329/1911.

Hayyât, Ebu'l-Hüseyin. Kitâbü'l-İntisâr. çev. Metin Yıldız. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

Helvetius,Claude-Adrien. *De l'Esprit*. Paris: Chez Durand, 1758.

Herakleitos: Fragmanlar. çev. Cengiz Çevik. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, 2021.

Hippollytus. *The Refutation of All Heresies*. trans. J.H. Macmahon. Edinburgh: T&T Clark, 1870.

Hobbes, Thomas. *Leviathan: Or the Matter, Forme and Power of a Commonwealth, Ecclesiasticall and* Civil. London: Printed for Andrew Crooke at the Green Dragon, 1651.

Huxley, Thomas. *Collected* Essays. 9 Cilt. New York: D. Appleton and Company, 1896.

Iqbal, Muhammad. *The Reconstruction of Religious Thought in İslam*. Moscow: Dodo Press, 2009.

Işık, Ayhan. "İlme Adanan Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen". *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi* 24 (2015), 56-61.

İamblikhos. *Life of Pythagoras*. trans. Thomas Taylor. London: J.M. Watkins, 1818.

İzmirli, Celaleddin. "İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri, Dini ve Felsefi İlimlerdeki Mevkii". *İzmirli İsmail Hakkı*. ed. Mehmet Şeker- Adnan Bülent Baloğlu. 241-264. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

İzmirli, İsmail Hakkı, *Mülahhas İlm-i Tevhid*. İstanbul: Kanaat Matbaası, 1338/1919.

İzmirli, İsmail Hakkı. *İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1952.

İzmirli, İsmail Hakkı. *Muhassalü'l Kelâm ve'l-Hikme*. İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1336/1918.

İzmirli, İsmail Hakkı. *Muhtasar Felsefe-i Ûlâ*. İstanbul: Hukuk Matbaası, 1329/1912.

İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. 2 Cilt. İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1341/1920-1922.

İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1340-1343/1921-1924.

Kadri. "Alâim-i Semâvîye". *Mecmua-ı Fünûn* 2/24 (1280/1863), 487-492.

Karaman, Fikret. "Abdullatîf Harputî'nin Hayatı Eserleri ve Kelâmî Görüşleri". *Diyanet İlmi Dergi* 29/1 (1993), 105-116.

Karaman, Fikret. "Yeni Kelam İlmi Düşüncesinin İnşası ve Abdüllatif Harpûtî'nin Rolü". *Kelâm İlminin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu*. 204-218. Elazığ: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2004.

Karaman, Hayreddin. "EFGÂNÎ, Cemâleddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* Erişim: 31 Mart 2022. https://islamansiklopedisi.org.tr/efgani-cemaleddin

Karaman, Hüseyin. "Ebû Bekir er-Râzî: İlhâdın Gölgesinde Bir Filozof". *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*. ed. Mehmet Cüneyt Kaya. 119-143. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.

Karaman, Hüseyin. "Ebû Bekir er-Râzî'nin Mülhidliği Bir Gerçek Mi, Yoksa Tarihsel Bir Yanılgı Mı?", *Ekev Akademi Dergisi* 6/1 (2002), 107-123.

Kasar, Veysel. "İsmail Fenni Ertuğrul ve Bazı Çağdaşlarına Göre Ruhun Bekası ve Ahiret". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 13/20 (2008), 145-157.

Kaya, Mahmut. "Esîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Mart 2022. https://islamansiklopedisi.org.tr/esir--felsefe

Kaya, Mahmut. "RÂZÎ, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Şubat 2022. https://islamansiklopedisi.org.tr/razi-ebu-bekir

Kemal, Namık. *Renan Müdafaanamesi*. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1326/1908.

Khan, Syed Ahmed. "Mohammedan Traditions". *A Series of Essays on the Life of Mohammed and Subjects Subsidiary Thereto*. London: Trübner&Co., 1870.

Khan, Syed Ahmed. "Shakki-Sadar and Meraj", *A Series of Essays on the Life of Mohammed and Subjects Subsidiary Thereto*. London: Trübner&Co., 1870.

Kıvılcımlı, Hikmet. *Diyalektik Materyalizm Nedir? Nasıl Kullanılır? Ne Değildir?*. İstanbul: Derleniş Yayınları, 2. Basım, 2007.

Koca, Ferhat. "Haram". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 16 Mart 2022. https://islamansiklopedisi.org.tr/haram#2-fikih

Koç, Emel. "Klasik Materyalizm ve Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Yansımaları". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/2 (Kasım 2009), 75-96.

Korlaelçi, Murtaza. "Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1985), 209-220.

Köse, Ali. *Freud ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık, 7. Basım, 2019.

Kur'an Yolu. Erişim 25 Ekim 2021. https://kuran.diyanet.gov.tr

Kurt, Hasan. "Semantik Açıdan Dehrî Kavramı ve Kelamcıların Dehrîlere Bakışı". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006), 111-139.

Kutluer, İlhan. "İbnü'r-Râvendî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Ekim 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnur-ravendi

Kutluer, İlhan. "Lâedriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Eylül 2022. https://islamansiklopedisi.org.tr/laedriyye

Kutluer, İlhan. "Pozitivizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Eylül 2022. https://islamansiklopedisi.org.tr/pozitivizm

La Mettrie, *İnsan Bir Makine*. çev. Zehra Bayramoğlu. İstanbul: Havass Yayınları, 1. Basım, 1980.

Laertios, Diogenes. *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. çev. Candan Şentuna. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.

Lange, Friedrich Albert. *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*. çev. Ahmet Arslan. 2 Cilt. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 4. Basım, 2016.

Lucretius. *Evrenin Yapısı*. çev. Tomris Uyar – Turgut Uyar. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1. Basım, 1974.

Marx, Karl – Engels, Friedrich. *Din Üzerine*. çev. Kaya Güvenç. Ankara: Sol Yayınları, 5. Basım 2013.

Marx, Karl. *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*. çev. Kenan Somer. Ankara: Sol Yayınları, 2. Basım. 2009.

Marx, Karl. *Kapital*, çev. Alaattin Bilgi. 3 Cilt. b.y: Eriş Yayınları, 2003-2004.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. Kitâbü't-Tevhîd, çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 8. Basım, 2016.

Mellin, Georg Samuel Albert. "*Encyclopadisches Wörterbuch der Kritischen Philosophie*. 6 Cilt. Jena und Leibzig: Friedrich Frommann, 1801.

Midhat, Ahmed. *Ben Neyim? Hikmet-i Mâddiyeye Müdâfa'a*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1308/1891.

Moleschott, Jacob. *Der Kreislauf des Lebens*. Mainz: Victor von Gabern, 1877.

Muhammed, Kadir. "Filibeli Ahmet Hilmi'nin Hayatı, Eserleri ve Düşüncesi". *Sofya Yüksek İslam Enstitüsü Yıllığı* 4 (2012), 130-143.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*. nşr. Muhammed el-Fâryâbî. Riyad: Daru't Tayyibe, 1427/2006.

Naci, Muallim – Fuad, Beşir. *İntikad*. İstanbul: Orhan Bey Matbaası, 1304/1886.

Necdet, Edhem. *Tekâmül Kanunları*. İstanbul: Matbaa-i İctihad, 1329/1911.

Nedîm, Muhammed b. İshak. el-Fihrist. London: Al- Furqan Islamic Heritage Foundation, 1430/2009.

Nietzche, Friedrich. *Böyle Buyurdu Zerdüşt*. çev. A. Turan Oflazoğlu. Ankara: Bilgi Yayınları, 1. Basım, 1964.

Novack, George. *, The Origins of Materialism*. New York: Pathfinder Press, 4. Basım, 1979.

Nu'mânî, Şiblî. *İlmü'l-Kelâmi'l-Cedîd*. çev. Celâl es-Saîd el-Hafnâvî. Kahire: el-Merkezü'l-Kavmî li't-Tercüme, 2012.

Nuri, Celal. *Tarih-i İstikbal*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1332/1914.

Okay, Mehmet Orhan. *Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*. İstanbul: Hareket Yayınları, 1. Basım, 1969.

Özdinç, Rıdvan. "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Yeni İlm-i Kelâm Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/27 (2016), 233-248.

Özervarlı, Mehmet Sait. "Muhammed Abduh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: 31 Mart 2022. https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-abduh

Özervarlı, Mehmet Sait. “Şiblî Nu‘mânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 2 Mart 2022. https://islamansiklopedisi.org.tr/sibli-numani#2-fikirleri

Perin, Cevdet. *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*. İstanbul: Pulhan Matbbası, 1946.

Plantinga, Alvin. *A Companion to Epistemology: Blackwell Companions to Philosophy*. Hong Kong: Blackwell Publisihing, 2. Basım, 2010.

Plutarch. *Plutarch’s Lives*. trans. John Langhorne – William Langhorne. Cincinnati: Applegate and Co, 1860.

Politzer, Georges. *Felsefenin Temel İlkeleri*. çev. Muzaffer Erdost. b.y.: Eriş Yayınları, 12. Basım, 1996.

Râzî, Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyyâ. Felsefe Risâleleri. çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2016.

Runes, Dagobert David. *The Dictionary of Philosophy*. New York: Philosophical Library, ts.

Sartre, Jean-Paul. *Materyalizm ve Devrim*. çev. Emin Türk Eliçin. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998.

Schaff, Philip. *Latin Christianity: Its Founder, Tertullian*. Grand Rapids: Christian Classics Etheral Library, 2006.

Soysaldı, Mehmet. “Abdüllatif Harpûtî ve Tefsir Anlayışı”. *Dünü ve Bugünüyle Harput*. ed. Fikret Karaman. 215-248. Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, 1999.

Sönmez, Vecihi. “Abdullatif Harpûtî ve İslam Düşüncesinde Yenilik Arayışları”. *Oş Devlet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İlmi Dergisi* 20-21 (2015), 135-157.

Spinoza, Baruch. *Etika*. çev. Hilmi Ziya Ülken. Ankara: Dost Kitabevi, 4. Basım, 2011.

Stalin, Josef. *Diyalektik Materyalizm ve Tarihsel Materyalizm*. çev. Zeynep Seyhan. Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 11. Basım, 2009.

Strauss, David Friedrich. *Der Alte und Der Neue Glaube*. Bonn: Emil Strauss, 1895.

Şehristânî, Muhammed bin Abdülkerim. Milel ve Nihal. Beyrut: Daru’l Marefah, 1414/1993.

Tahsin, Hoca. *Tarih-i Tekvin Yahud Hilkat*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1310/1892.

Taylan, Necip. *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi (Kaynakları- Temsilcileri- Tesirleri)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 8. Basım, 2014.

Taylor, Alfred Edward. *Epikuros: Madde, Haz ve İnsan*. çev. Ceyda Üstünel. Ankara: Fol Yayınları, 2. Basım, 2021.

Tekin, Özkan. “İsmail Hakkı İzmirli’nin İsbât-ı Vâcib Delillerine Katkısı”. *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/13 (2020), 6-38.

Tevfik, Baha. *Felsefe-i Ferd*. İstanbul: Keteon Bedrosyan Matbaası, 1332/1914.

Thalheimer, August. *Diyalektik Materyalizme Giriş*. çev. Sevinç Altınçekiç. İstanbul: Yordam Yayınları, 4. Basım, 2018.

Thilly, Frank. *Felsefeye Yolculuk*. çev. İbrahim Şener. İstanbul: Karbon Kitaplar Yayınevi, 1. Basım, 2016.

Toland, John. *Letters to Serena*. London: Printed for Bernard Lintot at the Middle-Temple Gate in Fleet-Ftreet, 1704.

Topaloğlu, Aydın. “Klasik Materyalizmin Mahiyeti ve Son Dönem Osmanlı Düşünürleri Arasında Yayılışı”. *Felsefe Dünyası Dergisi* 45 (2007), 111-124.

Topaloğlu, Aydın. “Materyalizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Ekim 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/materyalizm

Topaloğlu, Aydın. *Teizm ve Ateizm Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.

Topaloğlu, Fatih. “Filibeli Ahmet Hilmi Efendi ve Son Dönem Osmanlı Düşüncesine Bir Bakış”. *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu*. ed. Mehmet Fatih Gökçek 378-388. Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014.

Türcan, Talip. “Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) -Türkiye’deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-“. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 427-438.

Uçman, Abdullah. “Şehbenderzâde Ahmed Hilmi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Mart 2022. https://islamansiklopedisi.org.tr/sehbenderzade-ahmed-hilmi#1

Uğur, Hakan. “Osmanlının Son Döneminde Oryantalistlerin Kur’an Hakkındaki İddialarına Karşı Osmanlı Ulemasının Yaptığı Çalışmalar -İsmail Fennî Ertuğrul Örneği-“. *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*. ed. Bilal Gökkır vd.. 2/507-548. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, 2013.

Uslu, Ferit. “Agnostisizm”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012), 5-28.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 3. Basım, 1992.

Vogt, Karl. *Köhlerglaube und Wissenchaft*. Giessen: Ricker’sche Buchhandlung, 1855.

Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. çev. Vehbi Eralp. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 5. Basım, 1998.

Yar, Erkan. “Abdullatif Harpûtî ve Yeni Kelâm İlmi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1997), 241-262.

Yaran, Rahmi. "BİLMEN, Ömer Nasuhi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 17 Mart 2022. https://islamansiklopedisi.org.tr/bilmen-omer-nasuhi

Yavuz, Yusuf Şevki. "Kelâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Mart 2022. https://islamansiklopedisi.org.tr/kelam--ilim

Yıldız Metin – Kıyıcı Burhaneddin. "Ebû Bekir er-Râzî'de Deist Yaklaşım: Aklın Yetkinliği ve Nübüvvet Eleştirisi". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. 301-312. Van: Ensar Neşriyat, 2017.

Yılmaz, Nuh. *Tertullian'ın Kristolojisi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Yurdagür, Metin. "HARPÛTÎ, Abdüllatif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Mart 2022. https://islamansiklopedisi.org.tr/harputi-abdullatif

Yüceer, İsa. "Çağdaş Bir Sünni Kelamcı Ömer Nasuhi Bilmen". *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007. 1/419-450.

Zemahşerî, Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el- Keşşaf*. Beyrut: Daru'l Marefah, 1430/2009.